

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jasna Presečki

Vloga civilne družbe za demokratizacijo nekdanjih jugoslovanskih republik Slovenije in
Hrvaške

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jasna Presečki

Mentor: izr. prof. dr. Damjan Lajh

Vloga civilne družbe za demokratizacijo nekdanjih jugoslovanskih republik Slovenije in
Hrvaške

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

Vloga civilne družbe za demokratizacijo nekdanjih jugoslovanskih republik Slovenije in Hrvaške

Mogoče poti, ki vodijo v preoblikovanje obstoječe politične ureditve znotraj neke politične tvorbe oz. države v demokratično, so številne. Različni dejavniki vplivajo na začetek in potek procesa demokratizacije. Tako sem mnenja, da je civilna družba lahko eden izmed tistih dejavnikov in akterjev, ki iščejo vzroke in poti, da bi se proces demokratizacije lahko začel. V diplomskem delu bom poskušala podrobneje raziskati vlogo civilne družbe, ki jo je odigrala v 80. letih v dveh bivših jugoslovanskih državah, da bi spodbudila proces demokratizacije. Fokus je na dveh bivših jugoslovanskih republikah, Republiki Sloveniji in Republiki Hrvaški. Ugotoviti želim, katere zvrsti civilne družbe so vzniknile znotraj posamezne republike v 80. letih, vlogo obstoječe civilne družbe ter ugotovitve primerjati. S primerjavo bom lahko raziskala podobnosti in razlike v civilni družbi in njeni vlogi za proces demokratizacije znotraj posamezne republike. Ker pa civilna družba ni nujno vedno dejavnik, ki spodbuja proces demokratizacije, bom ugotavljala tudi, katera civilna družba je proces morda celo zavirala.

Ključne besede: civilna družba, družbena gibanja, demokratizacija, nacionalizem, jugoslovanske republike

A Role of Civil Society for Democratization of the Former Yugoslav Countries Slovenia and Croatia

There are numerous ways leading to the transformation of the existing political regulation within a political creation or a country to a democratic country. Various factors influence the beginning and the course of the process of democratization itself. Therefore, I believe that civil society can be one of the factors and agents looking for reasons and paths to enable a process of democratization. In the graduation thesis, I will try in detail research the role of the civil society played in the eighties in the two former Yugoslav countries in order to stimulate the process of democratization. The focus is on the former Yugoslav republics, namely the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia. I want to determine what kinds of Civil Society have emerged within the individual republics in the eighties, the role of existing civil society and compare the findings. By comparing the findings I can explore the similarities and differences in civil society and its role in the democratization process within the individual republics of former Yugoslavia. However, since civil society is not always a factor encouraging the democratization process, I will also try to identify which part of civil society may have actually dampened the process of democratization.

Key words: Civil society, Social movements, Democratization, Nationalism, Yugoslav Republics.

KAZALO

1 UVOD	5
1.1 Metodološki del	6
1.2 Raziskovalna vprašanja	7
1.3 Hipoteza.....	7
2 KONCEPT CIVILNE DRUŽBE	8
2.1 Spremembe v interpretiranju koncepta civilne družbe skozi zgodovino.....	8
2.2 Družbena gibanja.....	15
2.3 Nacionalizem	17
2.4 Demokratizacija.....	20
2.5 Demokratizacija, nova družbena gibanja in civilna družba.....	24
2.6 Trendi v vzhodnoevropskih socialističnih družbenih sistemih – Jugoslaviji	28
3 EMPIRIČNI DEL.....	33
3.1 Civilna družba v (bivši jugoslovanski) republiki Sloveniji	33
3.2 Civilna družba v (bivši jugoslovanski) republiki Hrvaški.....	40
4 ZAKLJUČEK.....	49
5 LITERATURA.....	53

KAZALO TABEL

Tabela 3.1: Prvo obdobje	42
--------------------------------	----

1 UVOD

V diplomski nalogi se bom osredotočila na vlogo, ki jo je odigrala civilna družba v bivših socialističnih republikah Sloveniji in Hrvaški v 80. letih. Na podlagi preučevane literature sem mnenja, da je ravno civilna družba odigrala eno od osrednjih vlog predvsem pri osamosvojitvi in vplivala na začetek demokratične tranzicije v analiziranih republikah.

Pojem civilne družbe je imel osrednjo vlogo v opozicijskem mišljenju v 80. letih, v katerem je sodeloval tudi Tomaž Mastnak, čigar dela sem med drugim uporabila v diplomski nalogi. Razprave o civilni družbi kot "novi teoretski paradigmi" so se razvile predvsem v Sloveniji, druge (znotraj bivše Jugoslavije) pa so se takšne razprave odvijale v sodelovanju s slovenskimi avtorji. Takratna teoretiziranja so predstavljala alternativo marksizmu in spodbujala izhod iz tedanje družbene in politične teorije in socialistične ideologije.

Pojmovanje civilne družbe je eden izmed problematičnih vidikov raziskovanja, za katerega sem mnenja, da je odigral pomembno vlogo pri razpadu bivše republike Jugoslavije in nastajanju novih nacionalnih držav. V analizi zajeti državi Slovenija in Hrvaška sta s prostorske perspektive sosednji državi in sta spadali v okviru analizirane dobe pod isto državno oblast in politični sistem. V razmerju do drugih republik bivše Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) sta bili obe ekonomsko razvitejši, s podobnimi cilji in zahtevami po večji avtonomiji tako v političnem kot ekonomskem vidiku. Po drugi strani pa so med njima obstajale tudi posamezne razlike, na primer na kulturnem in jezikovnem področju ter v etnični strukturi. Avtorji, kot so Marina Škrabalo, Paul Stubbs, Tomaž Mastnak in drugi, so se razhajali v mnenju, kdaj se je civilna družba pojavila znotraj posamezne republike, ali se je sploh pojavila in v kolikšni meri, katere zvrsti civilne družbe so se oblikovale ipd.

V teoretičnem delu bom predstavila pojme, kot so koncept civilne družbe, družbena gibanja, demokratizacija in nacionalizem. Pri tem se bom opirala na avtorje, kot so Bibič, Fink - Hafner, Prunk, Vodovnik, Keane, Sudipta in Sunil, Grugel in drugi, ki so se posvečali raziskovanju koncepta civilne družbe, družbenih gibanj, nacionalizma in demokratizacije. Njihove predpostavke, modeli in primeri mi bodo v pomoč pri ugotavljanju resničnosti zastavljene hipoteze in podajanju odgovorov na raziskovalna vprašanja.

Koncept civilne družbe izvira že iz obdobja antike, njegov pomen in interpretacija pa sta se spreminjala tudi zaradi dogajanj znotraj različnih zgodovinskih obdobj.

Razprave o civilni družbi so ponovno zaživele v 60., 70. in 80. letih, tudi na prostoru bivših jugoslovanskih republik. Tematike o konceptu civilne družbe so zajemale predvsem zahteve po njeni ločitvi od države, potrebi po njeni zaščiti in poudarke, da ravno civilna družba nakazuje demokratičnost neke države.

Tako v Sloveniji kot tudi na Hrvaškem so se že v 60. letih začela pojavljati številna družbena gibanja: intelektualci, feministične in ekološke skupine, neodvisni mediji itd., ki jih na podlagi definicije civilne družbe vanjo tudi vključujemo. Nadalje je treba izpostaviti, da ni nujno, da je civilna družba vedno civilizirana in zares vedno spodbuja demokracijo; lahko tudi, ravno obratno, nanjo vpliva negativno in zavirajoče. Tako imamo na eni strani akterje civilne družbe, ki so zagovarjali človekove pravice, svobodo tiska in govora, demokracijo itd. in so tako pozitivno vplivali in spodbujali proces demokratične tranzicije, ter na drugi strani številne akterje znotraj civilne družbe, ki so demokratični proces ovirali, npr. z vojno, ki je temeljila na etničnih trenjih in nacionalizmu. Takšen pogled so izpostavili avtorji, kot je Bibič.

V empiričnem delu bom torej na splošno predstavila razvoj in dejavnost akterjev civilne družbe na ozemlju Slovenije in Hrvaške ter izpostavila in podrobneje predstavila nekaj odmevnejših akterjev civilne družbe v obeh omenjenih bivših jugoslovanskih republikah. V zaključku pa bom podala odgovore na zastavljena tri raziskovalna vprašanja in hipotezo.

1.1 Metodološki del

V diplomski nalogi, ki je deskriptivno zasnovana, sem za analizo uporabila raznolike primarne vire, kot so knjige, zborniki in članki, ter sekundarne vire, kot so bibliografije, bibliografske podatkovne zbirke, in jih navedla v seznamu literature na koncu diplomskega dela.

V teoretičnem delu sem predstavila razvoj pojma civilne družbe in njegove različne interpretacije, ki so se oblikovale in spreminjale glede na potrebe posameznega zgodovinskega obdobja. Izpostavila sem tudi pojme, kot so demokratizacija, družbena gibanja in nacionalizem, da bi bralcu omogočila globlje razumevanje dogajanj v 80. letih na območju bivše Jugoslavije in procesa osamosvajanja dveh bivših jugoslovanskih držav Slovenije in Hrvaške.

Z empiričnim delom sem ugotavljala pomen in vlogo civilne družbe v 80. letih za demokratizacijo Slovenije in Hrvaške, ki sta bili del bivše jugoslovanske socialistične države. Pri analiziranju civilne družbe in preko podrobnejšega obravnavanja posameznih akterjev in njihovih dejavnosti sem ugotavljala razlike in podobnosti demokratičnega prehoda med izbranimi državama.

1.2 Raziskovalna vprašanja

1. Kakšno vlogo je imela civilna družba v Sloveniji in na Hrvaškem v procesu prehoda v demokracijo?
2. Ali je bila civilna družba v Sloveniji v času demokratičnega prehoda prisotna ("živahna") v večji meri kot na Hrvaškem?
3. Ali je bila vloga nacionalizma pri nastanku in razvoju civilne družbe na Slovenskem in Hrvaškem enaka?

1.3 Hipoteza

V obdobju demokratičnega prehoda se je na Slovenskem civilna družba razvijala hitreje kot na Hrvaškem.

2 KONCEPT CIVILNE DRUŽBE

Država in civilna družba sta zgodovinsko spreminjajoči se strukturi, ki sta postopoma nastali in se razvijali na temeljih preteklih izkušenj in dejavnosti (Kustec Lipicer 2006, 117).

Simona Kustec Lipicer (2006, 45) splošno opredeli civilno družbo kot prostovoljno organiziranje in združevanje posameznikov v širše skupnosti zasebnega značaja. V teh avtonomnih strukturah posamezniki odpravljajo osamelost, sebičnost, spoznavajo vsebine občih interesov in vrednot, pri tem pa delujejo javno in kolektivno. Takšne organizirane skupine vstopajo v odnose z državo, zato zatrjuje, da ustvarjajo prostor demokracije.

Politologija civilno družbo opredeli na dva načina. V širšem smislu civilna družba predstavlja javne interese, ki se srečujejo s političnimi institucijami na eni in zasebnimi združenji na drugi strani. V ožjem smislu pa gre za prostovoljno združevanje posameznikov v omrežja odnosov, ki se vzpostavijo zaradi skupnih interesov, ideologij, družbene vere in podobno (Kustec Lipicer 2006, 45). Takšna civilna združenja, povezana z državnim poseganjem, so lahko politične stranke, interesne skupine in skupine pritiska, strokovnjaki, mediji in posamezniki (Kustec Lipicer 2006, 47–48). Država pa raznoliko posega s pomočjo svojih javnopolitičnih mehanizmov, ki so lahko prisilni ali spodbudni za civilno družbo, tako lahko zagotavlja podporo ali pa zavira družbene spremembe (Kustec Lipicer 2006, 90 in 95).

Funkcije in struktura civilne družbe in države so pod vplivom družbenih in političnih sprememb, zaradi česar se skozi čas spreminjajo njihova vloga in pomen ter načini in intenzivnost njunih medsebojnih odnosov in državnega poseganja. Moč ene in druge se je spreminjala, v obdobju 18., 19. in v prvi polovici 20. stoletja je bila moč države vidna v njenem upravnem, vojaškem, ekonomskem in socialnem delovanju, s pojavom nove liberalne ideologije v 70. letih 20. stoletja in procesom globalizacije pa je njena moč upadala. Umik je bil posledica nezmožnosti nadzora države nad ekonomskimi, tehnološkimi in kulturnimi smernicami tega obdobja (Kustec Lipicer 2006, 176).

2.1 Spremembe v interpretiranju koncepta civilne družbe skozi zgodovino

Razvoj ideje civilne družbe bom v grobem razdelila na štiri skozi zgodovino spreminjajoče se faze, ki jih bom v nadaljevanju tudi natančneje predstavila: prva faza zajema opredelitve civilne družbe v obdobju od antike do sredine 18. stoletja, druga faza zajema obdobje od 1750

do 1850, tretja faza predstavlja obdobje Marxovega vpliva na razumevanje pojma civilne družbe in četrta faza, kjer gre za ponovno in postopno obuditev pojma civilne družbe na temeljih liberalizma, od 70. let 20. stoletja dalje. Vseskozi pojem doživlja spremembe v interpretacijah, pri čemer je zelo pomembno razlikovanje med civilno družbo in državo, kar je izpostavil tudi Skinner, namreč da se je takšno ločevanje pojavilo z modernim pojmovanjem države (Kustec Lipicer 2006, 44).

Pojem civilne družbe se je najprej pojavil pri klasičnih filozofskih mislecih, kot je Aristotel, v obdobju antike. Klasični politični mislec je civilno družbo, pod izrazom "koinonia politike", razumel kot politično družbo. Pojma civilna družba in država sta bila neločljiva, ker je bil član civilne družbe hkrati tudi državljani, prisiljen delovati v skladu z zakoni države, ki se ne predaja dejanjem, ki bi morebiti škodila drugim državljanom. Takšno klasično razumevanje civilne družbe je bilo vse do 18. stoletja prisotno predvsem v Britaniji, Franciji in nemških državah (Keane 1990, 13).

Matteucci pa zazna prve zametke civilne družbe v rimski republiki Parikh, ker naj bi Rimljani že ločevali civilno družbo od "naravne združbe" živali (Kustec Lipicer 2006, 125). Tvorbe so imele neko obliko institucionalne strukture (polity), kjer je bila oblast praviloma v rokah božjih predstavnikov. Vidi tudi prve zametke vojaške organiziranosti, skrb za ekonomski in socialni razvoj in posledično večanje socialne kompleksnosti in omenja ideje državljanstva (Kustec Lipicer 2006, 125–126). Zaključimo lahko, da so takšne organizirane oblike povezovanja ljudi pripomogle k napredku in postopnemu ločevanju zadev zasebne sfere od tistih javne narave. Ločevanje javno-zasebno pa predstavlja eno od meril obstoja države in civilne družbe (Kustec Lipicer 2006, 127).

Idejo civilne družbe so v svojih delih razlagali Bodin, Hobbes, Locke, Hegl, Mill, Marx in Tocquevill, razumeli so jo kot nasprotje državi (Kustec Lipicer 2006, 135).

Predpostavka, da država z uravnavanjem družbe lahko zatre civilno družbo, o kateri sta pisala tudi Mill in Anne Louise Germanie de Staël, je prispevala k modernizaciji pojma civilne družbe. S tem se je izrazila zahteva po vzpostavitvi pluralistične in soorganizirajoče civilne družbe, popolnoma neodvisne od države (Keane 1990, 19).

Sredi 18. stoletja pa se ideja civilne družbe uveljavi v delih t. i. škotskih razsvetljencev Francisa Hutchesona, Adama Smitha, Davida Huma, Jamesa Stuarta in zlasti Adama Fergusona, kasneje pa predvsem skozi Heglovo filozofijo prava. Civilna družba se je

oblikovala v depolitizirano družbo, kar pomeni, da so se posamezniki združevali v podporo nepolitičnim ciljem, samostojno in neodvisno od oblasti (Kustec Lipicer 2006, 118). Civilno družbo so evropski politični misleci pojmovali kot zvrst političnega združevanja, ki zagotavlja mirno ureditev in dobro vlado, njeni člani pa so podrejeni vplivu svojih zakonov (Keane 1990, 13).

Na prehodu iz srednjega veka v prve zametke kapitalizma in v obdobje razcveta moderne države so o civilni družbi pisali John Locke, Thomas Paine, Adam Smith in Adam Ferguson. Civilno družbo so še naprej dojemali dialektično, kar pomeni, da so jo razlikovali od države in menili, da je morebitne posege države treba preprečiti. Takšne poglede delijo tudi Rousseau, Hegel in Marx. Ti civilno družbo na prehodu iz 18. v 19. stoletje razumejo kot nekaj, kar je ločeno od države, a hkrati povezano v simbiozo z državo. Heglov pogled je razumeti v povezavi s takratnimi hitro spreminjajočimi se okoliščinami v razvoju držav. Posledice je imela tudi industrijska revolucija. Ideja civilne družbe se je razvila do te mere, da so jo povezovali s skupkom medsebojno povezanih družbenih institucij. Družbene institucije imajo svojevrsten vpliv in nadzor nad življenjem posameznikov, so ločene od sfere ekonomije in države. Družbene institucije so del družbe in ne obratno (Kustec Lipicer 2006, 136).

Glavni motiv tradicionalnega pojmovanja civilne družbe – varovanje lastnine, življenja in svobode vsakega člana – je izginil v drugi polovici 18. stoletja, civilna družba in država postaneta različni entiteti (Keane 1990, 14). Pojem je doživel številne, tudi protislovne interpretacije in postajal pluralen. Tako je Thomas Paine v uvodnem poglavju *Common Sense* zapisal: "Nekateri pisci so tako pomešali družbo z vlado, da so med njima pustili le malo oziroma nobene razlike." Ta dva pojma pa nista le različna, temveč imata tudi različne izvore. Družbo proizvajajo naše potrebe, vlado pa naša pokvarjenost. Tako družba z združevanjem naših nagnjenj pozitivno povečuje našo srečo, na drugi strani pa vlada negativno z omejevanjem naših slabosti. Ena spodbuja medsebojne odnose, druga ustvarja razlike. Prva je zaščitnik, druga pa kaznovalec (Keane 1990, 15).

Oddaljevanje od klasičnega pojmovanja civilne družbe zasledimo v delu škotskega razsvetljenca Adama Fergusona v letu 1767 (Keane 1990, 19). Ferguson v svojih spisih poudarja tudi novosti, ki jih je prinesla ameriška revolucija, ki so "deklaracija naravnih pravic človeka in suverenosti ljudstva kot temeljnih ustavnih načel; uveljavitev pravice do nasprotovanja nezakoniti vladi kot temeljno zakonsko načelo; vzpostavitev republikanske in popolnoma nove federalne politične strukture". Medtem ko Paine zatrjuje, da je državno

oblast treba omejiti v korist civilne družbe, za državo meni, da je nujno zlo, moč, delegirana v prid skupne koristi družbe, na drugi strani pa je civilna družba neomajno dobro (Keane 1990, 25). Ferguson državo in civilno družbo ne ločuje v dve identiteti, ker naj bi civilna družba predstavljala zvrst politične ureditve, ki skupaj z regularno vlado, vladavino zakona in vojsko ščiti in neguje njene tehnične, trgovske večšine, kulturne dosežke in delovanje za javno dobro (Keane 1990, 19). Ne izključuje pa nevarnosti, da tudi civilna družba lahko postane koruptivna, začne propadati in izgubi čut za javno dobro (Keane 1990, 20). Ferguson naveže civilno družbo na politični despotizem, ki ga vidi kot obliko oligarhične vladavine, ki umirja svoje podložnike, jim ne zagotavlja njihovih tradicionalnih (fundamentalnih) državljskih pravic, to pa realizira z uporabo birokratskih odlokov, prevarami in vojaško silo. Utemeljuje, da je despotizem mogoče odpraviti, če privilegirani državljani, člani civilne družbe, razvijejo svoje čute za javno dobro in civilno združevanje ter vodenje nižjih slojev v okviru suverene ustavne monarhije (Keane 1990, 22). Za "svobodno pravico" pravi, da si jo mora posameznik izbojevati, ne izpostavi pa, ali naj si jo izbori s častnimi ali herojskimi dejanji ali z mirno, organizirano akcijo državljanov. Centralizirana vlada, ki je utemeljena na vladavini zakona, državljanom sama ne zagotavlja njihovih svoboščin, ker so neposredni izvajalci oblasti nagnjeni k njeni zlorabi. Tako Keane zaključuje, da moderna civilna družba za obstoj potrebuje suvereno, centralizirano ustavno državo, ki s trgovino in manufakturo trga družbene vezi in ogroža državljske svoboščine, sposobnost samostojnega združevanja, kar spodbuja sine qua non življenja v civilni družbi (Keane 1990, 23).

Hegel civilno družbo vidi kot strukturo, ki hromi sama sebe, zato potrebuje državni nadzor. Kljub temu je pomembno prispeval k modernemu razumevanju civilne družbe, ker jo predstavi kot "zgodovinsko nastalo sfero nravnosti" in jo umešča v svet patriarhalnega gospostva in univerzalno državo. Civilna družba zajema "tržno gospodarstvo, družbene razrede, korporacije, ustanove", ki zagotavljajo blagostanje in civilne zakone, kar pomeni, da niso neposredno odvisni od državne oblasti. Ko izpostavi, da se v civilni družbi srečujejo različni zasebni interesi in je tako ta "nemirno bojišče", zavrne Painovo naturalistično predpostavko in opredelitev "virov družbenega ravnovesja". S tem pa prispeva k spodkopavanju lastnega pluralizma (Keane 1990, 32).

Ferguson, Paine in Hegel moderno civilno družbo razlagajo kot kompleksno strukturo posameznikov, ki ne le medsebojno sodelujejo, temveč se prepletajo tudi njihova življenja, pravni položaj in sreča. Razhajajo pa se v terminu obče sebičnosti, kjer Hegel zavrača Painovo vero v naravno družbenost in Fergusonovo državljanstvo, s tem pa civilna družba

postane sfera "ekonomskega tekmovanja zasebnih nedržavljanov" (Keane 1990, 33). Hegel je prepričan, da je država tista, ki odpravlja neenakosti in nepravilnosti v civilni družbi z neposrednim poseganjem vanjo in z razvijanjem občega interesa posameznikov, ki ga določa država (Keane 1990, 35).

Tocqueville tako kot Ferguson, Paine in Hegel oblike civilnih združenj, ki so "znanstveni in literarni krožki, šole, založništva, gostišča, manufakturna podjetja, verske organizacije, mestne skupnosti in samostojna gospodinjstva", vidi kot ovire političnemu despotizmu in družbeni nesvobodi ter neenakosti (Keane 1990, 43). Tocqueville kot predpogoj za demokratično revolucijo izpostavlja različna, medsebojno povezana, samoorganizirana civilna združenja, "ki so sestavljena iz državljanov, ki se ukvarjajo z ožjimi zadevami", ki zadevajo celotno skupnost, širijo lokalne in partikularne svoboščine, saj so te nujne za demokratično enakost in preprečujejo razvoj tiranije manjšine nad večino. Heglu nasprotuje, ko zatrjuje, da sta svoboda in enakost posameznikov in skupin predpogoj za obstoj organizacij, ki proizvajajo lokalno svobodo in aktivno izražanje posebnih interesov. Če civilni družbi ni zagotovljena pravica združevanja, so ogroženi temelji družbe, pluralistična in samoorganizirana, neodvisna civilna družba je pogoj za demokracijo. Če se država in civilna družba teoretizirata kot eno, se ogroža demokratično revolucijo. Pravi, da je vsaka oblast, ki nima družbenih ovir, nedobrodošla in tvegana in vodi v despotizem (Keane 1990, 44). Za despotske države pravi, da so lahko še tako okrutne, pa vendar ne bodo imele namena neposredno obvladovati vseh podrobnosti znotraj družbe – kot je kultura narodov – in da niti najokrutnejši despotizem ni uspel odpraviti opozicijske moči. Moderna oblika državnega despotizma pa je drugačna, je "absolutna, diferencirana, regularna, previdna in blaga", ki bdi nad obstoječo civilno družbo. Nevarna pa zato, ker v imenu blaginje podjarmi suvereno ljudstvo v vseh življenjskih podrobnostih (Keane 1990, 41).

Tudi Paine opisuje despotske države, ki naj bi imele s svojo strukturo negativne posledice, pravi, da so resničen "izvir lastnine, moči in prestiža". Državna oblast nadzoruje družbeno življenje in lastnino in si prizadeva za še večjo obdavčitev svojega prebivalstva. "Vojna" pa je zanj "umetnost osvajanja doma" (Keane 1990, 26). Paine nasprotno kot Ferguson ločuje civilno družbo od države in s tem zavrže klasično razumevanje civilne družbe (Keane 1990, 28). Državo vidi legitimno in civilizirano, kadar je ustanovljena z ustavno opredeljenim dogovorom po naravi svobodnih in enakopravnih posameznikov in se izraža preko parlamentarnih in predstavniških mehanizmov. Ustave vidi kot zagotovilo za določanje reda v zadevah, kot so "trajanje parlamentov, pogostost volitev, način zastopanja, pooblastila

sodstva, pogoje, pod katerimi se lahko razglasi vojno stanje, ter zbiranje in trošenje javnega denarja" (Keane 1990, 27). Svobodna in srečna civilna družba je po njegovem uresničljiva, če državna oblast ne ovira medsebojnega spoštovanja in zadovoljevanja interesov oziroma ju priznava in zagotavlja varnost ter svobodo vsakega posameznika (Keane 1990, 29).

Sporazum, ki je bil sklenjen v Evropi po prvi svetovni vojni, je ustvaril pogoje za vzpostavitev države in civilne družbe (Kustec Lipicer 2006, 130). Pogledi na razvoj države in civilne družbe se jasno odlikavajo skozi različna razumevanja lastnosti razvoja demokracije oziroma njenih posameznih modelov v preučevanih obdobjih (Kustec Lipicer 2006, 131).

Razvoj demokracije, ki predstavlja vladavino ljudstva in katerega temeljni cilj je doseganje politične enakosti, zahteva predpogoje, kot so "učinkovito sodelovanje, volilna enakost, pridobivanje razsvetljenega razumevanja, izvajanje končnega nadzora nad nekim dnevnim redom in vključitev odraslih", za svoj obstoj. Z vidika razvoja lahko govorimo o večstopenjskem in postopnem razvoju demokracije, ki je odraz spreminjajočih se razmer v političnem in družbenem življenju skozi zgodovino. Heglovo klasifikacijo enajstih modelov je terminološko mogoče zožiti na tri večja obdobja, v diplomski nalogi je v empiričnem delu fokus na obdobju demokratizacije 20. stoletja, kamor se umešča obdobje demokracije po spremembi režima sovjetskega komunizma (Kustec Lipicer 2006, 118–119).

V 19. in 20. stoletju je država v razcvetu preko številnih načinov in oblik dejavnosti posegala v družbeno sfero. Vzpostavila je svojo administrativno strukturo in prevzela izvajanje ter nadzor nad vse več družbenimi področji, ki so bila prvotno zasebne narave. Izvajala je funkcije pobiranja davkov, zbiranja statistik, skrb za ekonomijo in socialo, ločitev od družbe, a hkrati uživala monopol. Takšno delovanje je spodbudilo nastajanje politično organiziranih družb, še posebej na področjih, kjer je bil državni poseg intenzivnejši (Kustec Lipicer 2006, 138). Civilne družbe bodo enotnejše in bolj zavezujoče, ko bo država v večji meri posegala v družbeno sfero (Kustec Lipicer 2006, 44–45). Civilna družba se za razliko od države nanaša na področja življenja, na katerih posamezniki prostovoljno izbirajo in sprejemajo odločitve, saj gre za prostovoljna in avtonomna združenja (Kustec Lipicer 2006, 45). V 19. in 20. stoletju so evropski misleci pogosto zavračali trditve zgodnje moderne dobe razločevanja in neodvisnosti civilne družbe in države (Keane 1990, 16).

Dijas v komunističnih državah zasledi, da sta se birokracija in moč države vidno razširili na račun zagotavljanja splošne dobrobiti državljanov, saj je imela država lastništvo nad vsem,

vodila, proizvajala, kupovala in prodajala je neposredno vse, čeprav je bila to izhodiščno zadeva zasebne narave (Kustec Lipicer 2006, 141).

Države so imele interes zagotavljanja dobrobiti državljanov in so posledično širile področja delovanja, npr. šolstvo, zdravstvo, vključno s kulturo in športom. Precejšnje državno poseganje je bilo tudi v prvi polovici 20. stoletja, ki ga z vidika državne prisotnosti v družbi po Van Creveldu označimo kot delovanje, podobno totalitarnemu (Kustec Lipicer 2006, 145). Kot je zapisala Kustec Lipicer (2006, 168), civilna družba do 70. let 20. stoletja še ni igrala pomembnejše vloge v procesih odločanja, kar je ustvarilo mnenje, da je probleme bolje reševati mimo državnih meja in njenih akterjev (prav tam).

Vloga države je med drugim upravljanje življenja državljanov in je lahko pozitivna ali pa negativna. Kot pozitivno vrednotimo njen trud za sistematično delovanje in delovanje svojega aparata v imenu državljanov, na drugi strani pa je negativno, če deluje v prid sebi in ne sledi več primarnemu namenu učinkovitejšega upravljanja (Kustec Lipicer 2006, 142).

Cohe in Arato sta zapisala, da se je ideja civilne družbe na teoretičnih predpostavkah iz 18. stoletja pojavila kot posledica pojava civilnih pobud, asociacij in gibanj. Moderna civilna družba v 80. letih je ohranjala avtonomijo v odnosu z moderno ekonomijo in državo in je odigrala vlogo v prehodu evropskih socialističnih sistemov v demokratične (Kustec Lipicer 2006, 149). Kaldorjeva je ženska gibanja in druga nova družbena gibanja v nekdanjih socialističnih sistemih označila kot zapostavljene tipe civilne družbe ali pa so se oblikovala ob posameznih javnopolitičnih vsebinah in problemih, kot so človekove pravice, varstvo okolja (Kustec Lipicer 2006, 163).

Kustec Lipicer (2006, 178) pravi, da se je z vidika zgodovinskega pregleda civilna družba vzpostavila zaradi naraščajoče vloge, razvoja strukture in funkcij države. 40. leta 20. stoletja so bila obdobje, ko ni bilo civilnodružbenih pobud, ponovna zanimanja so se pokazala v 70. in 80. letih 20. stoletja. Takšna družbena gibanja so bila problemsko osredotočena (Kustec Lipicer 2006, 179).

Tako Keane kot Kustec Lipicer se strinjata, da je zanimanje za civilno družbo v prvi polovici 20. stoletja izginilo tako iz intelektualnega kot političnega življenja. Kasneje pa je ponovno postalo zanimivo predvsem v humanističnih vedah na območju Evrope (Keane 1998, 4). Avtor si je v raziskovalnem projektu na temo civilne družbe in države, ki je izšel v dveh zvezkih *Democracy and Civil Society in Civil Society and the State: New European*

Perspectives leta 1988, zastavljal vprašanja, kaj sploh pomeni razlikovanje med civilno družbo in državo, ki se je ponovno pojavilo; zakaj je ponovno postala ta interpretacija tako zanimiva; ali je razlikovanje prinašalo koristi intelektualnim in političnim ciljem in katerim (Keane 1998, 5).

V delu je avtor izpostavil, da je bilo razlikovanje med državo in civilno družbo značilno za države z odsotnostjo političnih in občanskih svoboščin, zatonom države blaginje, vzponom liberalizma, rastjo družbenih gibanj in uporabljeno kot odpor totalitarnim režimom (Keane 1998, 7).

Z deli je izpostavil razcvet novoveškega demokratičnega izročila, ki je postalo zanimivo v okoliščinah revolucionarnih prevratov, totalne vojne, totalitarizma in vodenja državne blaginje. Demokracijo, ki bi bila pristnejše pluralistična, je Keane opredelil kot zvrst političnega sistema, znotraj katerega so nujne tako državne institucije kot civilna družba, znotraj nje je uveljavljanje oblasti mogoče le preko javnih razprav, pogajanj in sporazumnih dogovorov (Keane 1998, 8). Tako je bila nova opredelitev demokracije, usmerjena v obrambo večjega pluralizma, da bi preprečili kopičenje moči, nujna. Pri tem je navezovanje na zgodovinsko preteklost prvinskega pomena (Keane 1998, 9).

Zanimanje za civilno družbo se je v srednjevzhodni Evropi pojavilo v sedemdesetih letih s kritiziranjem despotske države, obrambe civilne družbe v prid demokratizaciji politične in družbene ureditve, s tem pa se je oddaljilo od marksističnih predpostavk (Keane 1998, 20).

Civilna družba ustvarja pogoje za uresničitev demokratičnih idealov in nasprotuje demagogiji ideologij za množice in množična gibanja. Nenadni prevrati od zgoraj navzdol ali nasprotno od spodaj navzgor niso tako učinkoviti kot dolgi boji za civilno družbo, ki nasprotujejo obstoječim totalitarnim diktaturam (Keane 1998, 21).

2.2 Družbena gibanja

Civilno družbo pojmuje kot prostor delovanja novih družbenih gibanj, ki jo konstituirajo akterji demokratične (socialistične) civilne družbe (Mastnak 1985, 10).

Perspektivna moč tedanjega teoretiziranja civilne družbe izhaja iz tedanjih družbenih gibanj:

- sodobna socialna gibanja vzpostavljajo neko novo obliko družbenega dogovora, ki za razliko od uveljavljenih oblik temelji tako na potrebi po individualni avtonomiji in samoiniciativi kot na socialni nujnosti oziroma na zavesti o odvisnosti od "volje drugih";
- delovanje teh gibanj jasno izpostavlja dvojno perspektivo družbenega razvoja, prvič možnost, da bi se na osnovi obstoječih kriznih teženj družbeni red obnovil na demokratičen način, in drugič nevarnost, da bi bile krizne težnje povod za avtoritarne nastope z izrazito nedemokratičnimi posledicami;
- nova družbena gibanja so znak nasprotovanja med administrativno-birokratskimi poskusi rekonstrukcije države blagostanja in avtonomnimi prizadevanji za repolitizacijo vsakodnevnega življenja; nastopajo proti uradni "daj-dam" politiki in se odločno zavzemajo za zelo konkretne zahteve. Predstavljajo alternativo tistemu, česar birokratski državi v osnovi primanjkuje, to je široki javni razpravi (Mastnak 1985, 19).

Bibič je poudaril, da so imela nova družbena gibanja "pionirsko vlogo pri lansiranju ideje in prakse civilne družbe" (Vodovnik 2014, 416).

Danes, pred vzponom ljudskih in nacionalističnih držav, ljudska gibanja odkrivajo, da tako kot njihov nasprotnik – vodilni razred – pripadajo civilni družbi in da ne morejo obstajati brez njene neodvisnosti in suverenosti, ki ju zagotavlja spoštovanje zakona in institucij. Še vedno nas mika, da bi družbena gibanja obravnavali enako kot predstavniške institucije in politične sile, ki se želijo polastiti države. Ta paralelizem je iluzoren in pogosto neiskren. Ko se država pomeša s kolektivno voljo in se poistoveti z družbenim in nacionalnim gibanjem, požre, kot smo rekli, civilno družbo in pred tem ljudska družbena gibanja (Mastnak 1985, 113).

Družbena gibanja pogosto ščitijo demokratizacijo družbe, ne da bi hkrati poskušala bodisi prevzeti oblast bodisi vztrajati pri diferenciaciji družbe, ekonomije in vladavine (Mastnak 1985, 121).

Kot pravi Mastnak (1985), imajo družbena gibanja vlogo pri reinterpretaciji norm in pri ustvarjanju novih pomenov, solidarnosti in tradicij. Če se gibanja širijo in ščitijo družbeni prostor, v katerem se lahko oblikujejo kolektivne identitete, in če prispevajo k institucionalizaciji diskurzov, so neobhodna za ustvarjanje legitimnosti in avtoritete. Pravi, da brez družbenih gibanj, ki se borijo za osvežitev in obrambo javnih prostorov pred administrativno funkcionalizacijo, postaneta tako formalna demokracija kot pretekle tradicije prazna lupina. Tema samoobrambe in demokratizacije družbe, ki jo implicitno (in včasih

eksplicitno) načenjajo gibanja in eksplicitno nekateri teoretiki, med njimi Touraine, Offe, Habermas in Gorz, je za Mastnaka najpomembnejši element sodobnega boja za demokratizacijo (Mastnak 1985, 125). Ta gibanja so radikalna, ne da bi bila revolucionarna. Ob političnem sistemu, ki je postal preveč rigiden ali ciničen, ustvarjajo javne prostore.

2.3 Nacionalizem

Pri razumevanju nacionalizma ne smemo zanemariti protislovnega razmerja med nacionalno identiteto, nacionalizmom, civilno družbo in demokracijo. Ravno ta omejitev se pojavlja pri funkcionalističnih teoretikih. Gellner v svojih spisih o nacionalizmu sporoča, da je nacionalna zapletenost posledica sodobne industrializacije. Ljudje so prisiljeni podrediti svojo kulturno identiteto gospodarskim, vzgojnim in državnim birokracijam, v kateri se nahajajo. S tem pa zanemari politična vprašanja: Kakšen je politični pomen nacije?; Ali imajo nacije pravico do politične samoodločbe?; In če jo imajo, ali je nacionalna identiteta državljanov najbolje zavarovana v sistemu civilne družbe in znotraj demokratičnega sistema, kjer je oblast podvržena javnemu razpravljanju in soglasju vladanih, ki živijo na natančno določenem ozemlju?; Kaj je nacionalizem?; Ali se nacionalizem razlikuje od nacionalne identitete?; Ali je združljiv s civilno družbo? Ta vprašanja se nanašajo na samoodločbo naroda in civilno družbo (Keane 2000, 83).

Nacionalna identiteta je v obdobju razsvetljenstva postala širši pojem, in sicer je zajela tudi neprivilegirane razrede, vključevanje v nacijo je postala zahteva tudi srednjih slojev (obrtnikov, podeželskih in mestnih delavcev in drugih družbenih skupin). Pojma "ljudstvo" in "narod" sta postala eno in isto. Spisi Thomasa Paina, izdani v dveh delih, so postali najvplivnejši evropski poskus te vrste "demokratizacije" teorije nacionalne identitete. Pisal je o prednostih monarhije in republike, ki dajeta slehernemu narodu pravico do svojega sistema predstavniške demokracije (Keane 2000, 85). Z ameriško revolucijo je nastala Deklaracija o naravnih in državljanskih pravicah suverenih ljudi nacije, vključno s pravico do upora proti nezakoniti vladi in uveljavljanju republikanske demokracije na povsem novih federativnih temeljih. Paine pravi, da zahteva boj za predstavniško demokracijo (za občasne volitve, zakonodajno oblast, izvoljeno za določen čas, splošno volilno pravico in svobodo združevanja in tiska ter druge svoboščine) priznavanje pravice slehernega naroda, da odloča o svoji usodi. "Suverenost" pravi, da je pravičnost, ki pripada narodu, narod pa ima vrojeno pravico zrušiti

sleherno obliko vladavine, ki je neustrezna, in na noge postavi takšno, ki bo v soglasju z njegovim interesom, nagnjenjem in srečo (Keane 2000, 86).

Načelo samoodločbe narodov je med intelektualci postala priljubljena tematika, ki izhaja iz predpostavke, da ima vsak narod pravico osvoboditi se izpod nadoblasti drugih narodov in da lahko zato povsem upravičeno oblikujejo suvereno državo, ki pokriva ozemlje, na katerem živijo in kjer so večinsko prebivalstvo (Keane 2000, 87). Primer sta nasilen razpad Jugoslavije in uspešen boj Demosove vlade in njenih privržencev za osamosvojitve Slovenije (Keane 2000, 88).

Sklicevanje na načelo samostojnosti nacije daje občutek demokratičnosti, saj gre za poziv, naslovljen na vse ljudi naroda, ki je poklican, da ukrepa. Tukaj je stična točka med samoodločbo in demokracijo, ki jo okrepi še sociološka trditev, da je nacionalna identiteta bistvena za oblikovanje in preživetje civilne družbe. Socialna identiteta je v idealnem svetu oblika kolektivne identitete, v kateri se ljudje čutijo povezane zaradi skupnega jezika, naselitve na določenem ozemlju, množice običajev, zgodovinske preteklosti, kar doživljajo kot ponos na dosežke svojega naroda in dolžnost, da občutijo sram, če narodu kaj spodleti (Keane 2000, 89). Za nacionalno identiteto je značilna strpnost do razlik, saj jih nacionalna identiteta navdaja z občutkom pripadnosti in zaupanja vase, in za vsakogar drugega rečejo "mi" in "vi", ne da bi imeli občutek, da jim sebstvo uhaja iz rok (Keane 2000, 90). Znebiti se strahu je temeljni pogoj za demokracijo in pomaga, da skupni občutek državljanov, da so člani ene ali več etničnih identitet, od katerih je nacionalna identiteta med najmočnejšimi (Keane 2000, 92).

Značilnost demokratičnih sistemov je, da se nenehno preverjajo in rušijo svoje ravnotežje, to pa zagovornikom nacionalne identitete ne ponuja le priložnosti, da stopijo s svojo zadevo pred širšo javnost, ampak povečuje tudi privlačnost takšnih protidemokratičnih ideologij, kot je nacionalizem (Keane 2000, 96).

Tako je razlika med nacionalno identiteto in nacionalizmom predvsem v tem, da je nacionalizem plod demokratičnega pluralizma. Le pluralizem omogoča nacionalistom, da se organizirajo in širijo svojo ideologijo, in ker demokracija vzbuja negotovost glede oblasti ter včasih tudi strah in paniko, nekatere državljanke pahne v željo po vzpostavitvi bolj togih oblik življenja. Nacionalizem je navzgor gibljiva, oblasti željna ideologija in potencialno prevladujoča oblika jezikovne igre, ki si želi postati univerzalna. Temeljne predpostavke nacionalizma so, da je narod biološko dejstvo in prvotna oblika življenja, pri tem pa si

prizadeva odpraviti nenarodnostne in podnarodnostne jezikovne igre znotraj uveljavljene civilne družbe in države, kjer se je pojavil. Njegov predpogoj predstavlja nacionalna zavest (Keane 2000, 97).

Čut za nacionalno identiteto, ki je v rokah skupin moči primeren za politično manipuliranje, ki ga je mogoče razvijati v javnosti z izkoriščanjem odprtosti, ki jo gojijo civilne družbe in demokratični mehanizmi, lahko pripelje do nacionalizma (Keane 2000, 102).

Nacionalizem poskuša spodkopati civilno družbo in državo, vidi jih kot tekmece, s tem pa ravno nasprotno od demokracije želi stvari poenostaviti, uničiti raznolikost, razgraditi kompleksnost in narod skrčiti na Narod (Keane 2000, 98).

Temeljna značilnost nacionalizma je, da nenehno svari pred nevarnostjo drugih, ki naj bi ogrozili njihov življenjski slog, živeli na njihov račun in tako tujce vidi kot sovražnike. Kot primer Keane (2000, 99) izpostavi, da so hrvaški nacionalisti označili Srbe kot četnike ali boljševiške klavce, ki koljejo svoje žrtve in pohablja njihova trupla, psujejo muslimane, da so pomuslimanjeni Hrvati (prav tam).

Na eni strani je izrazit strah pred drugimi in na drugi strani druge vidijo kot manjvredne. Nacionalizem je lahko bojevit ali pa hinavski, tako so njegove teme, iz katerih se izrodi, različne. Razlog je lahko privrženost k potrošnji in kopičenju denarja, pa vse do političnega separatizma, ki spreminja meje (Keane 2000, 100).

Nacionalizem niso izrabljale le komunistične partije in organizacije v letih 1989 do 1991, ampak so se nanj obračali tudi nasprotniki komunizma, kot je bil Franjo Tuđman na Hrvaškem. Nacionalizem je tisti, ki lahko na začetnih stopnjah demokratizacije, ko protikomunistom primanjkuje denarja, komunistom pa idej in prepričanj, ogreje srca, spreminja razmišljanja in pridobi glasove, tako da posameznike in skupine v nastajajoči civilni družbi napelje, da se oklenejo identitete, ki jim ponuja občutek varnosti pred posledicami nenehne negotovosti, ki jo ustvarjajo prvi koraki v demokracijo (Keane 2000, 103).

Nacionalizem je nevarna ideologija, ki se je končala z nasilnim razpadom Jugoslavije in destabiliziranjem balkanskega območja z okoljsko škodo, gospodarskim propadanjem, duševno revščino, več kot poltretjim milijonom beguncev, tisočimi pobitimi in duševno prizadetimi (Keane 2000, 102). Nacionalizem se je namreč z najhujšo silovitostjo pojavil ravno v postkomunističnem obdobju (prav tam).

Nacionalizmu se je mogoče izogniti, če je znotraj civilne družbe spodbujenih mnogo različnih identitet, od katerih je nacionalna identiteta legitimna, a hkrati le ena od vseh teh identitet (Keane 2000, 112). Tako kot je nacionalna identiteta združljiva z demokracijo, je nacionalizem združljiv le s totalitarizmom (Keane 2000, 100).

Slavenka Drakulič je dejala: "Nacionalizem je bil ljudem vsiljen kot slabo ukrojena srajca. Človek ima lahko občutek, da so rokavi predolgi in ovratnik pretesen. Človeku morda ni všeč barva in blago morda pika. Vendar pa ga človek nosi, ker nima drugega. Nikomur ni bilo dopuščeno, da ne bi bil Hrvat" (Keane 2000, 112).

2.4 Demokratizacija

Konec 20. stoletja je bila kriza dotedanjih teoretskih premišljanj s področja demokratizacije, demokratičnih prehodov in utrjevanja demokracije, preučevanja politike, političnih sistemov in političnih sprememb v nekdanjih socialističnih državah, raziskujemo pa lahko tudi procese vzpostavljanja liberalnih demokracij (Fink - Hafner in Haček 2000, 5).

Procesi vznikanja opozicijske civilne in politične družbe v nekdanjih socialističnih državah so prispevali k novim premikom v družboslovju, ki jih lahko označimo kot "krizo sovjetologije" in modernizacijo politološkega preučevanja v demokratizirajočih se socialističnih državah (Fink – Hafner in Haček 2000, 6).

Klasična literatura o demokratičnih prehodih Linza in Huntingtona izpostavlja tri faze procesa demokratičnega prehoda, ki se začne z obdobjem razpada starega režima, nadaljuje s tranzicijo v ožjem smislu, ki predstavlja izpeljavo svobodnih volitev, sprejetje nove ustave, na novo opredeljene ustanove političnega sistema z demokratično izvoljenimi predstavniki, in konča s tretjo fazo utrjevanja oziroma konsolidacije demokracije, ki jo predstavlja najmanj desetletno obdobje stabiliziranja novega demokratičnega sistema v konkretno družbo (Fink - Hafner in Haček 2000, 8).

Teoretične opredelitve raziskovalcev demokratičnih prehodov so ustvarjale dileme, kar je razvidno iz ponovnih teoretskih premislekov o terminih, kot so demokracija, predpogoji za demokracijo, demokracija kot procesa oziroma demokratizacija, akterji v procesu demokratizacije, preučevanje demokratičnih prehodov s politično-institucionalnega zornega

kota, ustavno-teoretična preučevanja in raziskovanja socialnih in političnih struktur (Fink - Hafner in Haček 2000, 8).

Dahl opredeli poliarhijo kot demokratični idealni model, jo enači s političnim sistemom nenehne odzivnosti vlade na preference državljanov, pri čemer vlada obravnava državljane kot sebi enake. Je bistveno popularizirana in liberalizirana, torej visoko inkluzivna in široko odprta za javno tekmovanje. Dahl poskuša podati empirično natančnejšo opredelitev in navede osem institucionalnih jamstev za demokracijo. To so svoboda združevanja in izražanja, volilna pravico in pravica voditeljev, da tekmujejo za podporo volivcev, alternativni viri informacij, izvoljivost na javne funkcije, svobodne in poštene volitve, pravilo, da so institucije za oblikovanje javnih politik odvisne od volilnih glasov in drugih oblik izražanja preferenc državljanov (Fink - Hafner in Haček 2000, 9). Novejša literatura in avtorji s področja demokratičnih prehodov, kot so Przeworski, Alvarez, Cheibub, in Limongi, splošneje opišejo demokracijo kot režim, v katerem volitve opoziciji dajejo nekaj možnosti za prevzem oblasti. Zato Dahlova natančnejša opredelitev prevladuje, pojavljajo pa se težnje po teoretiziranju, ki bi omogočalo natančnejše merjenje in ugotavljanje stopnje njene kakovosti (prav tam).

Problematično je tudi splošno opredeljevanje pojma "demokratizacija". Potter jo opredeli kot "politično spremembo" v "demokratični smeri". Pojem "demokratična smer" ni jasno opredeljen, kar daje možnost za zlorabo pojma demokratizacije (Fink - Hafner in Haček 2000, 10).

Že v modernizacijski teoriji zasledimo vprašanja, ki se nanašajo na subjekte političnih sprememb, do neke mere daje pozornost tudi civilnodružbenim akterjem in vlogi objektivnih ter subjektivnih dejavnikov v procesu demokratizacije. Civilnodružbeni akterji naj bi izvajali pritisk za politične spremembe znotraj obstoječega režima in na njeno elito. Kar je omogočilo politološko preučevanje interesnega posredovanja in interakcij med vlado v širšem smislu in civilnodružbenimi akterji, kot so interesne skupine, družbena gibanja, državljanske pobude (Fink - Hafner in Haček 2000, 11).

Teoretske težave so tudi pri opredelitvah predpogojev za demokratični prehod, kjer raziskovalci ponujajo različne razlage. Med najzanimivejšimi je vprašanje, kdaj star sistem postane ogrožen in zakaj propade. Med najstarejšimi pa vprašanje predpogojev za realno alternativo demokratičnih prehodov – določena stopnja blaginje, socialna struktura in drugi. O pozitivnih dejavnikih (Fink - Hafner in Haček 2000, 13) za začetek in potek demokratičnega

prehoda pogosto govorijo avtorji, ki se ukvarjajo s prvim omenjenim vprašanjem, da bi razumeli, kako in kdaj strukturni predpogoji preskočijo v kolektivno akcijo in politične spremembe (Fink - Hafner in Haček 2000, 14).

V modelih preučevanja demokratičnih prehodov je fokus vse bolj tudi na civilnodružbenih akterjih (Fink - Hafner in Haček 2000, 16), strokovnjaki za preučevanje civilne družbe in nekateri "tranzitologi" med notranje dejavnike demokracije štejejo svobodno in živahno civilno družbo (tudi družbena gibanja in združbe), ki naj bi sodelovala pri oblikovanju politik. Avtorji pri tem poudarjajo nujno razločevanje med javno in zasebno sfero. Posredno so značilnosti civilne družbe dejavnik strategij akterjev, načinov demokratičnih prehodov. Ramet razčlenjuje pomen moči opozicijske civilne družbe v različnih fazah demokratičnega prehoda – od pritiskanja na star režim in njegovo razkrajanje do pospeševanja procesov liberalizacije in zamenjave avtoritarnega režima z demokratičnim ter utrjevanja mlade demokracije (prav tam).

Demokratični prehodi so posledica strategij, ki jih akterji uporabljajo in vodijo k spremembi režimov. Raziskovalni interes je usmerjen v vlogo civilne družbe, pritiskov od spodaj, in hkrati vlogo političnih elit, sprememba, ki je vodena od zgoraj. Huntington in Linz govorita o treh načinih demokratičnega prehoda: pretvorbi ali reformi (proces vodi elita), zamenjavi (replacement ali ruptura; proces vodi opozicija) in zmesi pretvorbe in zamenjave (transplacement ali ruptforma; proces je rezultat skupne akcije elite in opozicije). Karl in Smitter pri svoji razvrstitvi idealnih tipov demokratičnega prehoda izhajata iz razlikovanja med civilnodružbenimi in političnimi akterji (spremembe od spodaj ali od zgoraj), model dopolnjujeta z značilnostmi strategij akterjev na kontinuumu mnogostranski kompromis – enostranska uporaba sile. Na tej podlagi razlikujeta štiri idealne načine: reformo (od spodaj, brez uporabe sile), revolucijo (od spodaj, z uporabo oboroženega nasilja), pakt (med elitami) in sprememba, ki jih vsili politična elita. Pogajanja so bistvena prvina v opisu demokratičnih prehodov, do njih pride ob določenih predpostavkah, tudi dovolj močni opozicijski civilni družbi, ki zmore spremeniti razmerja moči do vladajoče elite z ogrožanjem njene oblasti (Fink - Hafner in Haček 2000, 19).

Proces demokratizacije je dvostranski proces, saj po eni strani predstavlja reformo države, po drugi (Fink - Hafner in Strmčnik 1992, XI) pa rekonstrukcijo civilne družbe in razmerij med državo in civilno družbo. "Proces dvojne demokratizacije" je vzajemno soodvisen, kaže, da sta

država in civilna družba drug drugi pogoj za vzajemen demokratičen razvoj (Fink - Harner in Strmičnik 1992, XI).

Teorije o demokratizaciji so se spreminjale skozi zgodovino. Od ideje o demokraciji, termina "direct self-government" do pojava liberalnih teorij in mnogoterih drugih med seboj nasprotujočih si interpretacij modelov demokracije v 20. stoletju. Po letu 1970 je prišlo do prevlade normativnih teorij demokracije, kot so feministične teorije, asocijalizem, participacija in civilna družba, ki so oblikovale alternativne pristope k demokraciji. Skupna jim je ideja aktivnega družbenega državljanstva (Grugel 2002, 30).

Kot pravi Grugel (2002, 32), je demokratizacija variirala skozi čas in prostor, njen motor v letih 1980 in 1990 so vodili različni kompleksni socialni konflikti, oblikovanje države, zunanji vplivi in pritiski. Teorija demokratizacije opisuje tri valovi, tretji zajema demokratizacijo Vzhodne Evrope v letu 1989 (Grugel 2002, 32–33). Val demokratizacije pomeni skupek tranzicij iz nedemokratičnih v demokratične režime znotraj posebnih časovnih obdobj. Številčnost pobud za tranzicije pa prevlada nad tistimi, ki nasprotno težijo k ohranjanju obstoječega režima (Grugel 2002, 32). V okviru te teorije sta za pojasnjevanje preživetja demokracije pomembna dejavnika vloga države in dejavnost civilne družbe. In možnosti za demokratizacijo so večje, kadar so civilnodružbeni akterji aktivni in politizirani (Grugel 2002, 45).

Temeljne teorije demokratizacije, ki jih je izpostavil Grugel (2002, 46, 51, 56, in 64), so modernizacijska teorija, teorija zgodovinske sociologije, tranzicijske študije in alternativni pristop, ki zajema državo, civilno družbo in proces globalizacije.

Modernizacijska teorija implicitno povezuje demokratizacijo z globalizacijo (Gruegel 2002, 46), kapitalizem pa predstavlja osrčje demokracije, ker zagotavlja blaginjo (Gruegel 2002, 47).

Teorija zgodovinske sociologije ponuja državocentričen pogled, njen osnovni namen pa je zagotoviti razlago brez možnosti napovedovanja outputov (Grugel 2002, 51).

Tranzicijske študije vidijo demokracijo kot zavestno stvaritev zavezanih akterjev, ki imajo v rokah nekaj sreče in volje za ustvarjanje kompromisov. Izpostavlja vlogo akterjev, struktur, kulture in odnosov med razredi (Grugel 2002, 56) v demokratizaciji in spremembi režima (Grugel 2002, 57).

Alternativen pristop vidi možnosti za demokratizacijo v ekonomskem razvoju, razvoju kompleksnih držav, vzpostavljanju močnega delavskega razreda in drugih njim podrejenih skupin, ki spodbujajo politično spremembo. Demokratizacija zahteva kolektivno akcijo razredov in družbenih gibanj. Prevrat k bolj odprtemu modelu ekonomskega razvoja v postsocialističnih državah je vodil k večjim pritiskom za politične spremembe, s tem spremenil zmogljivosti in ideologijo države in ustvaril različne priložnosti za spremenjene odnose med državo in družbo (Grugel 2002, 65).

Iris Marion Young je izpostavila, da demokracija zahteva močne regulativne in koordinativne programe, ki se spopadajo skozi državne institucije in so močno povezani z udeležbo in kritičnimi družbenimi organizacijami. Demokracijo se zato lahko doseže skozi državljanstvo in državne institucije (Grugel 2002, 31).

Demokracija se pojavi, ko podrejene družbene skupine dosežejo učinkovit dostop do države, da bi spremenile vzorce predstavnštva znotraj države. Demokracija zahteva, da imajo podrejene skupine učinkovite vire, da lahko odigrajo pomembno vlogo znotraj civilne družbe in s tem tudi v povezavi z državo. Vsaka razlaga demokratizacije mora posledično posvečati pozornost konceptu civilne družbe in trudu, da razširi pravice in državljanstvo v družbi (Grugel 2002, 92).

2.5 Demokratizacija, nova družbena gibanja in civilna družba

Leta 1960 se je na novo pojavil interes za demokratične potencialne neodvisnih družbenih organizacij od države. Študije družbenega aktivizma so se osredotočale na demonstracije študentov, političnih delavcev, spolnih gibanj ipd., ki so postavili v perspektivo civilno družbo. Civilna družba je postala pojem, ki se danes večinoma uporablja za družbene dejavnosti in družbene organizacije, ki neposredno ali posredno podpirajo, promovirajo in se zavzemajo za demokracijo in demokratizacijo. Razumevanje civilne družbe kot temelja demokracije je postalo popularno tako znotraj procesa oblikovanja in izvajanja politik kot tudi v intelektualnih krogih (Grugel 2002, 93).

Civilna družba se nanaša na prostor med državo in posameznikom. John Hall izpostavi, da je hkrati družbena vrednota in skupek družbenih institucij. Skupen jezik je, da obsega socialne politične institucije, prostovoljne organizacije in javno sfero, znotraj katere lahko ljudje razpravljajo, delujejo in se vključujejo z namenom, da se ukvarjajo z državo. Civilna družba

je nujna za demokracijo, ker predstavlja prostor med javno in zasebno sfero, kjer prostor zavzema družbeno delovanje Organizacije in posamezniki iz civilne družbe lahko državo naredijo legitimno, delijo svoje izkušnje, promovirajo svoje interese in se učijo vrednot, civilnosti in zaupanja (Grugel 2002, 93).

Z radikalne perspektive je pomemben pogled na vlogo civilne družbe kot tiste, ki preoblikuje državo. Aktivizem skupnosti je način spopadanja z neenakopravno močjo odnosov in mobiliziranja nasproti države, saj zahteva, da država uporabi svoje kapacitete za dobrobit vseh državljanov. Nadalje predvideva tudi, da kolektivna akcija družbene organizacije in protesti predstavljajo zdrave znake demokratičnega življenja. Družbena aktivacija spodbuja demokratično konsolidacijo, ker lahko vodi v reformo države, širjenje državljanstva in temeljnih pravic (Grugel 2002, 95).

Kot meni Diamond (Grugel 2002, 96), naj bi organizacije civilne družbe igrale osrednjo vlogo pri ohranjanju odgovorne oblasti, pri ustvarjanju aren, katerih sestavni element so politične razprave, in pri razširjanju informacij (prav tam).

V praksi smo večkrat pričali, da je civilna družba zelo različna po svoji sestavi. Za postkomunistične države je značilno, da so se iz civilne družbe razvile politične stranke. Pod civilno družbo Grugel (2002, 96) šteje tudi obrobne prodemokratske skupine in družbena gibanja.

Tilly pravi, da so se nacionalna družbena gibanja in demokratične zahteve pojavili s konsolidiranimi nacionalnimi državami. Tarrow pa je na njegovi predpostavki razvil "strukturo politične priložnosti" (political opportunity structure) (Grugel 2002, 97), ki pojasnjuje dejavnosti družbenih gibanj do države. Pravi, da se ljudje vključijo v politiko, ko se vzorci političnih priložnosti in omejitev spremenijo ter strateško povzamejo repertoar kolektivnih akcij, s katerimi ustvarjajo nove priložnosti, ki jih uporabijo tudi drugi znotraj širokega kroga povezav. Ko se njihov trud pokaže v široki podpori v družbi, ko povežejo ljudi s skupnimi kulturnimi simboli in ko zgradijo trdna družbena omrežja in povezane strukture, so epizode povezav rezultat trajnejših povezav z nasprotniki – še posebej v družbenih gibanjih (Grugel 2002, 97).

Struktura politične priložnosti je uporaben način konceptualiziranja zakaj in kako civilnodružbene organizacije postanejo pomembne v demokratizaciji. Zlom avtoritarnih režimov, izguba legitimnosti diktatorstva, propad države ustvarjajo priložnosti za družbeno

mobilizacijo. Država je prešibka, da bi vzdržala proteste ali prisilila ljudi v podrejanje državnemu aparatu. Ko se protesti enkrat začnejo, se ravnotežje moči med civilnodružbenimi organizacijami in državo spremeni. Reforma države postane mogoča. Pri tem je lahko cikel povezav prekinjen, če avtoritarna država reorganizira in ustvari nova orodja represije ali najde nove vire za legitimacijo. Drugič pa se lahko ciklusi protestov razvijejo tako močno, da avtoritarni režim pade, ali pa povzroči, da režim pade v krizo. Tako se ustvari priložnost za spremembe v državi in ravnotežju moči med civilno družbo in državo ali demokratizacijo (Grugel 2002, 98).

Od leta 1970 so se pojavili raznoliki civilnodružbeni akterji, ki so se zavzemali za demokracijo. Takšna so bila na primer ženska gibanja, delavska gibanja, skupnosti organizacije in avtohtona združenja, ki so se aktivirala v prodemokratskih pobudah. Tako so nekatera vplivala na tranzicijo v demokracijo in odigrala pomembno vlogo pri oblikovanju politike nove demokracije (Grugel 2002, 99):

- Ženska gibanja so se pojavila kot pomembni prodemokratski akterji na nacionalni in nadnacionalni ravni, predvsem so se zavzemala za zaščito življenj in to razširila na demokracijo. Ženska gibanja so pogosto močnejša in bolj koherentna, kadar se zavzemajo za demokracijo pod vladavino avtoritarnih režimov (Grugel 2002, 101).
- Delavska gibanja, ki jih sestavljajo posamezniki, ki si delijo materialne interese, so najmočnejša, tudi kadar so sestavljena iz družbenih, notranjeosebni ali skupnostnih omrežij. Pod avtoritarnim režimom imajo delavske organizacije potencial postati steber skupnosti ali celo nacionalnih protestov, kadar artikulirajo skupnostne zamere, bolj kot če zasledujejo sektorske interese (Grugel 2002, 103). Pogosto pa komunistični režimi niso ustvarili dovolj prostora za razvoj neodvisnih sindikatov (Grugel 2002, 104). Kot rezultat so bila delavska zavzemanja v osnovi osredotočena na nepolitične probleme, vezane na plače in delovne razmere. Delavske organizacije so k propadu "apartheid" držav prispevale na dva načina: z oviranjem ekonomski dejavnosti skozi proteste in s svojo vlogo v popularnih gibanjih proti državi v 80. letih (Grugel 2002, 106). Komunistične vlade so se zavzemale za popoln nadzor nad družbo. Skupnostni in individualni protesti tako predstavljajo kritiko državnih moči in željo po manj in nikoli več države v vsakdanjem življenju (Grugel 2002, 109).
- Avtohtona združenja: Avtoritarizem predstavlja centralizacijo moči, etnične nacionalne skupine, če niso na oblasti, se znajdejo v opoziciji. Za takšne skupine pomeni konec avtoritarne države priložnost za zahteve po odcepitvi. Takšne skupine

so se pojavile tudi na Balkanu. Vendar pa je takšne skupine težje videti kot civilno družbo, saj se ne zavzemajo za reformo in demokratizacijo oblasti, za liberalne vrednote, toleranco in civilnost. Vendar pa ne moremo zanikati, da so pripomogle h koncu avtoritarne države (prav tam).

V večini balkanskih držav so nacionalizem oziroma konflikti med skupnostmi, ki so uspešno uresničile cilj predstavljati svoje nacije, v prvi vrsti definirali termin demokracije. Etnične napetosti so oblikovale sistem, ki v manjši meri velja za Slovenijo in Bolgarijo, kjer je politika postala prostor za spore med različnimi skupinami. Centralnost nacionalizma v takratni balkanski politiki je delno rezultat prisilnega zatiranja pod komunistično oblastjo (Grugel 2002, 202). Etnični nacionalizem se je lahko vzpostavil tudi zaradi komunističnega režima, ki ni bil pripravljen sprejeti razvoja civilne družbe v regiji. Kot rezultat so se bile tri vojne, ki so pripomogle k razpadu Jugoslavije, in ena izmed teh se je bila med Hrvaško in Srbijo. Nacionalni problemi na Balkanu so se okrepili tudi zaradi socialne in ekonomske zapuščine, ki sta bili posledica komunizma (Grugel 2002, 203).

Bunce meni, da je bila vloga družbe in množice v osnovi veliko pomembnejša v komunističnih državah v tranziciji (Grugel 2002, 204).

Pomembno se je posvetiti tudi kulturi, ki so jo promovirale nove etnične identitete, ki so razdelile družbo in državo in celo povzročile državne in družbene krize, etnično nasilje in celo vojno v posameznih regijah (Grugel 2002, 205).

Za postkomunistične države tretjega vala tranzicije je vprašanje nacionalizmov in državnih problemov v ospredju in se je navezovalo na vprašanja demokratizacije in postkomunističnih držav. Tako je nacionalizem iztiril demokratizacijo, ko je pripeljal do vojne, seveda pa ne smemo zanemariti dejstva, da nacionalizem na demokratizacijo ne vpliva vedno negativno. Problem je predvsem definiranje etničnih nacij, ko ustvarjajo pravice znotraj in zunaj državljanstva in v najboljših primerih določene omejitve pravic tistih, ki so izključeni iz neke nacije. Tako nacionalizem postane orodje politike izključevanja, ki je hkrati družbeno legitimno (Grugel 2002, 206).

Komunistične države so pretiravale tudi pri vključevanju policije v zasebno sfero in s sprejemanjem politik družbenega nadzora. Tako so poskušali oblikovati prepričanja preko izobraževanja in nadomestiti civilno družbo z organiziranjem prostega časa in kulturnih dejavnosti. Nadzor tako omogoča takšnim državam preživetje (Grugel 2002, 207).

Civilna družba v komunističnih državah je bila za oblast sumljiva (Grugel 2002, 208).

Demokracija temelji na dveh načelih: prvo je ločitev države in družbe, ki implicira avtonomijo sistema političnega zastopstva v razmerju do državne oblasti; drugo so svobodne volitve tistih, ki odločajo, kar pa predpostavlja svobodo informacij in diskusij. Neumno je, da a priori zavračamo misel o možnosti uvajanja demokracije v šole, bolnišnice ali vojašnice. Med družbenimi gibanji in demokracijo je neposredna povezava. Politične skupščine so obstajale samo zato, ker so jih vsilila ljudska gibanja; obratni komiteji so nastali pod pritiskom sindikatov. Skupine in posamezniki, ki demokracije ne razumejo ali pa so njeni sovražniki, formalni demokraciji, ki jo predstavljajo dejanske in buržoazne svoboščine, pogosto postavljajo nasproti proletarske svoboščine (Mastnak 10985, 113).

2.6 Trendi v vzhodnoevropskih socialističnih družbenih sistemih – Jugoslaviji

Trendi v Jugoslaviji so (Mastnak 1985, 14):

- resna ekonomska kriza ni le problem zaostajanja za Zahodom in pomanjkanja potrošnih dobrin, izraža se tudi v nezmožnosti sistemov, da bi izpeljali ekonomsko reformo in prehod iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo;
- politično področje se spopada s krizo legitimnosti, in sicer enopartijskega sistema oziroma monizma. Zaradi odsotnosti politične demokracije in političnega pluralizma sistemi onemogočajo ekonomske in socialne preobrazbe. Takšna zavest se je v Jugoslaviji oblikovala postopoma, vendar ne v vseh delih v enaki meri;
- oblikujejo se tudi zametki avtonomne javnosti, kot so odbori za zaščito človekovih in državljanskih pravic, avtonomni komunikacijski mediji, alternativni politični programi "demokratske opozicije", različne subkulturne skupine ipd.

V drugi polovici 70. let so začeli izražati spoznanja, da marksistična/kritična teorija ne nudi razumljivega tematiziranja boja za človekove in državljanske pravice (Mastnak 1985, 14–15). V ospredje je prišla nova tematizacija države, kritična revalorizacija klasičnega liberalizma in z njim povezanega koncepta civilne/meščanske družbe kot spoj postmarksizma in postliberalizma. Koncept socialistične civilne družbe pomeni nadaljevanje in radikalizacijo nekaterih postavk "evrokomunizma", zlasti pa različnih konceptov demokratičnega in reformističnega socializma, pri čemer pomembno vlogo igrajo nova družbena gibanja (Mastnak 1985, 15). Pri vzhodnih teoretikih je prva teoretska in politična naloga osmislitev

avtonomne javnosti in političnega pluralizma. Za postmarksiste so značilne pozitivne zahteve po razvoju sodobne države, demokracije in nedržavne (družbene) sfere (Mastnak 1985, 1). Teorija civilne družbe je izpostavljala pomen in vlogo civilne družbe v procesu demokratizacije. Temeljne premise so bile: da država ni instrumentalno niti avtonomno orodje enega samega razreda, ni enoten centraliziran politični dejavnik, ampak "arena boja", konstituirana in diferencirana na osnovi različnih interesov; da je reprezentativna parlamentarna demokracija ter da so pravice in svoboščine, ki jih zagotavlja, med "ljudstvom" uresničene v omejenem obsegu. Vsak poskus nadomestiti parlamentarno demokracijo z ekskluzivno, neposredno demokracijo vodi v etatizem; socializem kot družba enakosti in svobode ravno obratno temelji na poglobljanju razlik med državo in civilno družbo; civilna družba ni prostor, ki spodbuja "kolektivno harmonijo" (v smislu podružbljanja države), temveč prostor, ki legalno zagotavlja izražanje stališč, mnenj in pričakovanj, življenjskih stilov in ideologij; ob tem ko se zdi vse bolj nesmiselno pričakovati "konec politike", da bodo preseženi vsi konflikti na področju redistribucije sredstev in ukinjeni normativni načini urejanja teh konfliktov, postaja na eni strani vse pomembnejša širitev obsega civilnih in političnih pravic ter na drugi vloga države, ki te pravice legalno zagotavlja; vseh oblik boja za emancipacijo v sodobnih družbah ni mogoče omejiti na razredni boj, zato mora emancipacijska politika upoštevati pomen novih gibanj in združevati vse osvobajajoče sile, ki delujejo v smeri demokratizacije. Teorija civilne družbe dokazuje, da je razvoj demokracije v sodobnih vzhodnih ali zahodnih sistemih odvisen od poglobljanja razlike med državno in civilno sfero oziroma od osamosvajanja obsega nedržavnih družbenih dejavnosti (Mastnak 1985, 17). Vzhodni avtorji poudarjajo problem "javnosti" in političnega pluralizma kot dveh temeljnih dejavnikov, ki konstituiranje civilne družbe šele omogočata. Kot ugotavlja Keane, je vprašanje redefinicije odnosa med civilno družbo in državo nujno povezano s problemom legitimnosti, to je z iskanjem načinov in pogojev, ki na konsenzualnih osnovah določajo meje državnega delovanja (Mastnak 1985, 18). Nelegitimnost obstoječih družbenih struktur je po mnenju teoretikov civilne družbe dvorezna: korelira z visoko stopnjo depolitizacije, masovno lojalnostjo in potrošništvom, hkrati pa vzpodbuja avtonomne razprave o moči, političnem dogovoru, svoboščinah in pravicah ter navdihuje delovanje različnih alternativnih gibanj (Mastnak 1985, 19). Koncept socialistične civilne družbe ali demokratičnega socializma predpostavlja konfliktno družbo (Mastnak 1985, 23). V 80. letih se je v Jugoslaviji začela razprava o reformi političnega sistema, ki je v bistvu "podaljšek" razprav o reformi gospodarskega sistema. Reformiranje gospodarstva pa naj bi predpostavljalo tudi spremembe v političnem sistemu. Reformiranje političnega sistema ne pomeni nič drugega kot

redistribuirati politično moč. Aktualno vprašanje je postajalo, kako zmanjšati moč republiških političnih struktur in povečati moč zvezne vlade in drugih zveznih (centralnih) instanc. Kot odgovor na to vprašanje sta se izoblikovala dva koncepta, prvega zastopajo slovenski in delno hrvaški nacionalni politiki, ki krčevito nasprotujejo kakršnimkoli spremembam političnega sistema, drugega pa predvsem srbski politiki in nekateri družboslovci, ki vidijo rešitev krize v večji moči centralnih organov. Slovenski politiki in nekateri družboslovci vztrajno trdijo, da je za krizo kriva deviantna praksa, ne pa sistem; rešitev je v doslednejšem "izvajanju sistema" in dokončni uveljavitvi samoupravnega produkcijskega načina" (prav tam). Postopoma se je v tem obdobju izoblikovalo tudi prepričanje, da sta za rešitev Jugoslavije nujni demokratizacija političnega življenja in modernizacija gospodarstva, kar pa je uresničljivo z oživitvijo civilne družbe. Za obstoj civilne družbe pa morajo biti prisotni trije pogoji: politični pluralizem, neodvisne sfere javnosti in pravna država (Mastnak 1985, 24). Politični pluralizem so interpretirali kot možnost političnega izražanja in delovanja v okviru (vsaj relativno) neodvisne Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL). Ta bi morala biti mesto, kjer bi prihajalo do soočanja različnih mnenj in predlogov v zvezi z relevantnimi družbenimi zadevami. SZDL bi bilo treba prenoviti in v taki prenovljeni SZDL bi morali najti mesto vsi posamezniki in skupine, ki hočejo odgovorno in argumentirano razpravljati o kakem političnem problemu. Demokratizirana in pluralistična SZDL bi nastopala kot pomemben dejavnik pri evidentiranju in kandidiranju za svobodne in neposredne volitve (Mastnak 1985, 25). Javne tribune v Cankarjevem domu so eden prvih zametkov avtonomne javnosti in izrazov civilne družbe. Pojavljajo se tudi drugi mediji, skozi katere se oblikuje neodvisna javnost: profesionalna društva (združenja), t. i. alternativno novinarstvo, subkulturne institucije itd. Skupine za zaščito svobode izražanja in državljanskih pravic ter druge iniciativne skupine in združenja občanov (mirovne, ekološke ipd.) bi morale igrati še pomembnejšo vlogo (seveda v okviru ustave in v koordinaciji s SZDL). Kot tretja točka je navedena pravna država. Ta zagotavlja legalne možnosti za izražanje in izkazovanje civilne družbe in neodvisnih sfer javnosti. Boj za pravno državo (ki predpostavlja delitev oblasti na izvršno, zakonodajno in sodno oblast, s čimer je vsaj v minimalni obliki vzpostavljen nadzor nad zlonamerno uporabo oblasti) bo dolgotrajen in bistveno odvisen od moči civilne družbe oz. avtonomne javnosti. Problem ni v odmiranju države, temveč v njenem preoblikovanju v pravno in demokratično državo, kar se tiče njenih ekonomskih funkcij, pa v racionalnejšo državo (Mastnak 1985, 25–26). Od procesa revitalizacije civilne družbe, ki je definiran kot razvoj v smeri političnega pluralizma, neodvisne javnosti in pravne države, je bistveno odvisna usoda Slovenije in Jugoslavije v prihodnjih letih in desetletjih (Mastnak 1985, 27).

Na podlagi aktualne teorije o civilni družbi je mogoča redefinicija demokratičnega socializma kot dvostranskega gibanja v dveh vidikih: prvič, omejevanje državne oblasti, moči kapitala in patriarhalnih oblik življenja nad civilno družbo z družbenimi boji, ki odpirajo nova področja avtonomije in s tem omogočajo, da civilna družba deluje neodvisno; braniti civilno družbo pomeni obnoviti in okrepiti pluralizem z zakonom zagotovljenih in demokratičnih oblik družinskega, ekonomskega in družbeno-kulturnega življenja, ki so neodvisne od dometa in moči državnih institucij; in drugič, razmejiti in rekonstruirati politično-administrativne institucije in zato preoblikovati funkcije državnih organizacij v koordinatorje in regulatorje družbenih in meddružbenih oblik življenja (Mastnak 1985, 30).

Državne institucije moramo videti kot nujen mehanizem za vzdrževanje odnosov z drugimi (regionalnimi in nacionalnimi) civilnimi družbami, nadalje kot mehanizem za vzdrževanje in omejevanje neizogibnih konfliktov med posameznimi interesi v okviru jasno definiranih pravnih meja in slednjic kot sredstvo, ki naj prepreči, da bi civilna družba postala žrtev novih oblik neenakosti in tiranije. Nasprotno bi v takšni shemi množica javnih sfer (tj. delavski sveti, stanovanjske zadruge, zavetišča za pretepe ženske, neodvisni mediji komunikacije in zdravstveni centri) v okviru civilne družbe ohranila učinkovito moč nadzora nad svojimi političnimi "predstavniki", omejene politične oblasti pa bi bile za svojo upravljalno dejavnost popolnoma odgovorne suvereni javnosti. Skratka, brez institucionalnega jamstva za avtonomne javne sfere civilne družbe bi udeležba pri načrtovanju, skupno sprejemanje odločitev, samoupravljanje v produkciji in politična samoodločba postali prazne fraze; spodkopani bi bili "temelji javne svobode" (Mastnak 1985, 31). Postmarksistični teoretiki so prepričani, da emancipacijska politika mora priznati pomen novih gibanj (pogosto kampanj, ki so usmerjene v en sam problem) in nujnost zavezništva osvobajajočih sil znotraj popularno-demokratičnih (ne zgolj razredno utemeljenih) bojev (Mastnak 1985, 96). Postmarksistična teorija ima bolj ali manj izrecne praktične namene, vendar pa je zelo slabo obdelan problem, kako naj bi socialistično civilno družbo tudi dosegli. Seveda interesi za tako konstituirano družbo temeljijo in se široko identificirajo z zagovarjanjem zavezništva z novimi družbenimi gibanji (Mastnak 1985, 98).

Proces razpadanja socialističnih družb je v izhodišču proces razpadanja socialno-ekonomskih temeljev teh družb. Razpadajo torej družbene in ekonomske in z njimi tudi politične strukture teh družb. Stare, razpadle nadomeščajo nove družbene, ekonomske, kulturne in politične strukture. Ta proces, preobrat lahko najboljše označimo s sistemskim pojmom zamenjave sistemov (Bibič 1997, III). Slovenija znotraj Jugoslavije izvornim zasnovam samoupravnega

socializma in federalizma navkljub omogoča razpoznavanje bistvenih sestavin klasične Fridrichove definicije totalitarizma, seveda pri tem ne kaže zanemariti vseh posebnosti in odstopanj v razvoju Slovenije znotraj normativnega skeleta. Stanje po sedmih letih tranzicijskega procesa se kaže v nastanku slovenske neodvisne države, ki temelji na političnem pluralizmu in socialno-tržnem modelu. V procesu oblikovanja slovenske države, ki je hkrati tranzicijski proces, torej potek menjave sistema, nastajajo zametki novih socialnih in političnih struktur ter nove politične in socialne prakse. Prevladujoče razmere v Sloveniji v tem obdobju označujeta graditev novega demokratičnega institucionalnega političnega sistema in postopno uvajanje zasebnolastninskih razmerij (Bibič 1997, IV).

Bibič (1997, IV) v članku Demokracija in civilna družba nakazuje na bistvo svojega razumevanja pomena civilne družbe v poteku demokratizacije v postsocialističnih državah. Civilna družba s svojo inovativnostjo in udeležbo neprestano spodbuja potrebo po nadaljnji "demokratizaciji" demokracije. Poudaril je pomen, ki ga ima civilna družba kot socialna podlaga političnega pluralizma (socialni pluralizem), kot generator demokratične politične kulture, ki je nujen pogoj za stabilno demokracijo, in kot vir postmoderne državljanstva, ki ga označujejo klasične politične in nove socialne pravice.

3 EMPIRIČNI DEL

3.1 Civilna družba v (bivši jugoslovanski) republiki Sloveniji

Opozicijska civilna družba znotraj socializma je večinoma tip dejavnosti, ki je bil radikalno ločen od države in je opravil funkcijo izpeljave mirne revolucije. Skozi protipolitično retoriko se je oblikoval model *paralelne civilne družbe*, ki je predstavljal temelj za prehod v večstrankarski sistem in tržno gospodarstvo. Ta civilna družba je bila oblikovana iz združenj in gibanj, ki so se mobilizirala proti enostrankarski državi, na temelju zahtev, kot so človekove pravice, zasebna lastnina, reprezentacija itd. Jugoslavija je dolgo, še posebej pa z letom 1974 po decentralizaciji, sprejeti v ustavi, razvijala korporativistične nastavke svojevrstne in deloma "od zgoraj" vzpostavljene civilne družbe v obliki samoupravljanja. Takšni primeri so bili lokalne skupnosti, številna društva, samoupravni TOZD-i (Jalušič 2015).

Tudi v Sloveniji je civilna družba pripravila teren za spremembo oblasti, novo politično utemeljitev, iz nje pa so se hkrati rekrutirale nove elite. Na eni strani je predstavljala ponovno oblikovanje javnosti in nove političnosti znotraj starih sistemov. Seveda ni šlo za enoten fenomen, temveč za mešanico tradicionalnih in novih družbenih gibanj, ki so bila v nekaterih državah bolj ali manj že razvita (prav tam).

Keane je izpostavil, da so pri oživljanju starega evropskega jezika v komunizmu predvsem v mestih, kot sta Ljubljana in Maribor, pomembno vlogo odigrale civilne družbe, kot so pogumna prizadevanja študentov, pankovske skupine, intelektualci, mirovniki, časniki, ženske, okoljevarstveniki in druge skupine – vključno s političnimi reformatorji, kakršen je bil Milan Kučan. Vprašanje iz 18. stoletja – razlikovanje med državo in civilno družbo – je zopet doživljalo presenetljiv preporod v interpretacijah (Keane 1998, VII).

Literatura, ki piše o fenomenu civilne družbe na Slovenskem, izpostavlja, da je bil ta v Sloveniji živahen, celo po mnenju nekaterih avtorjev v največji meri vis a vis ostalim republikam znotraj bivše Jugoslavije.

Ena od skupnih značilnosti teh civilnih družb pa je bila, da so se med prehodom ne glede na pluralnost in širino povesod, vključno s Slovenijo, v veliki meri nacionalno homogenizirale, kar je pomenilo enega ključnih trenutkov v prehodu v večstrankarski sistem in tržno ekonomijo. Za Slovenijo lahko rečemo, da je v 80. letih v njej obstajala relativno močna in precej pluralizirana civilna družba, najprej kot paralelni fenomen, nato pa faktor, ki je

poskrbel za mehkejši prehod v tranzicijo. Tako je prišlo do vzpostavitve novih *nacionalnoekonomskih in političnih enot* s tradicionalno obliko suverenosti, ob tem pa je bila potrjena Marxova *konstatacija* iz njegove kritike heglovske civilne družbe, da je v bistvu (*razredna*) *civilna družba* tista, ki se "organizira kot država". Z demokratično tranzicijo, oblikovanjem večstrankarskega sistema in oblikovanjem novih elit je bila poprejšnja nova političnost civilne družbe večinoma posrkana v institucije novoustanovljene državnosti. Takšen proces pa je prispeval k mehkemu prehodu, brez radikalnih rezov, šok terapij in preveč očitnih izključevanj, saj so se novi akterji brez prevelikih trenj vključili v oblastne strukture (Jalušič 2015).

Civilna družba je predstavljala dejavno strukturno spremembo razmerja med zasebnostjo in javnostjo, prispevala k novim razmerjem med vzorci individualnega, intimnega življenja in njihovo regulacijo skozi politično. V socializmu se je to pokazalo, ko so civilne družbe vzpostavljale oblike nadomestne javnosti skozi zasebno druženje, ki se je v različnih okoliščinah imenovalo od "antipolitike" do "novega evolucionizma" in samizdata, ali pa so se oblikovale na način subkulturnih in drugih družbenih gibanj (prav tam).

Z nastajanjem civilne družbe v prvi polovici 80. let na Slovenskem ne moremo mimo dveh izkušenj. Kot prvo je treba izpostaviti represijo proti panku, mladinski subkulturi, ki jo lahko označimo za kristalizacijsko točko konstituirajoče se civilne družbe. Sprva so to represijo vodili državni aparat – policija, kazenskopravni pregoni in oblastniški mediji, vendar neuspešno. Tako se je država umaknila in prepustila represivno akcijo civilni družbi. Spopad se je nadaljeval med demokratično in nedemokratično civilno družbo, s tem pa je nevede obračunavala z lastnimi demokratičnimi potenciali. Represija se je usmerila proti družbenim prostorom drugačnosti s ciljem, da drugačnost pomete iz družbenega prostora (Mastnak 1992, 143). In drugo izpostavi izkušnjo, ki se je dogajala znotraj alternativne scene, ki je povezana s pojavom hard core scene znotraj druge generacije panka. S prihodom te alternative so se pojavile nekatere nove tematike, na primer vloga žensk na sceni, protiseksizem in nova glasbena zvrst. Problem je nastal, ker je s tem rušila strukturo moči, ki se je že izoblikovala znotraj alternativne scene. Etablirani alternativci so se proti njim odzvali netolerantno, avtoritarno in izključujoče. S tem pa se je pokazalo, da je v posameznih primerih nedemokratičnost okolja (političnega sistema) upravičevala nedemokratičnost opozicijskih sil ali alternativnih združevanj, omejenost svobode teh skupin, omejenost znotraj njih (same civilne družbe). Opozicija, alternativa je težko prenašala pluralnost, avtonomnost, raznoterost

in tudi konfliktnost interesov znotraj sebe. Kot kaže, so težile k temeljni enakosti interesov, homogenosti, morda celo monolitnosti (Mastnak 1992, 145–146).

Mastnak (1992, 149) je izpostavil, da je civilna družba demokratična, ker je njena nedemokratičnost skrita ali prikrita. Tako opozori predvsem na diskriminacijo, ki so je bili deležni nekateri akterji v 80. letih, npr. mladinske subkulture, ženske in homoseksualci. Ti so se v družbi pojavljali kot manjšine, ki so si molk v javnosti izbrale ali pa so bile potisnjene iz javnosti in utišane. To izključevanje in ta izključenost sta praviloma kombiniran izraz nedemokratičnosti civilne družbe in nedemokratičnost oblasti (Mastnak 1992, 148). Protagoniste alternativne scene so ignorantsko obravnavali v gostinskih lokalih, jim odvzemali alternativne prostore, na številne načine so jim onemogočali možnosti za koncerte, druženje, organiziranje javnih nastopanj, mestne oblasti so brisale grafite, odstranjevale "alter" plakate. Ne le, da se je brisala njihova fizična prisotnost, enako se je brisala tudi simbolna (Mastnak 1992, 144). In takšna likvidacija družbenih prostorov drugačnosti je bila uspeh spontane dejavnosti ljudstva, temeljne represije, totalitarizma od spodaj: neposredne demokracije (Mastnak 1992, 145). Kot drugi primer lahko navedemo tudi, da so nekateri postsocialistični disidentski civilnodružbeni krogi kljub opevanju demokracije, človekovih pravic v novih demokracijah na koncu zahtevali ukinitev pravice do splava (Jalušič 2015).

Ni dvoma, da so bila konec 70. in v 80. letih skorajda po vsej državi dejavna številna in raznolika civilnodružbena gibanja, ki so odpirala nove teme v javnosti, kot so obstoječi politični sistem, država, civilna družba, nova družbena gibanja. V obliki različnih srečevanj teoretskih konceptov, solidarnostnih akcij med intelektualci, predvsem v primerih kršenja svobode tiska in izražanja ali pa kot sodelovanje različnih skupin. Trendi in gibanja so v poznih 80. letih ubrali različne poti, saj so zagovarjali številna stališča, od ideje socialistične civilne družbe, kritiziranja obstoječe "civilne družbe" (ki je bila nekako vzpostavljena od zgoraj preko samoupravljanja), kot "totalitarizma od spodaj, ki je pomenil spopad med demokratično in nedemokratično civilno družbo", do zavzemanja za nacionalno suvereno državo in civilno družbo (Jalušič 2015).

V Sloveniji je imela razprava civilne družbe velik mobilizacijski in preobrazbeni potencial in je hkrati delovala v praksi. Izražanje skozi koncepte o civilni družbi je predstavljalo locus političnih bojev, na eni strani za vpliv in družbeno moč, na drugi strani za zgodovinsko interpretacijo in pomen izpeljanih političnih dejavnosti konec 80. in v začetku 90. let ter dejanj po pridobitvi mednarodno priznane državnosti (prav tam). O živahnosti razprav na

Slovenskem priča tudi zbornik z naslovom Socialistična civilna družba, ki je izšel leta 1985 pri Knjižnici revolucionarne teorije na podlagi razprav, organiziranih v Ankaranu. Pri oblikovanju so sodelovali in pomagali Frane Adam, Pavel Gantar, John Keane, Matjaž Maček, Darka Podmenik (Mastnak 1985, 12), njen urednik pa je bil Tomaž Mastnak.

V nadaljevanju bom predstavila ali pa vsaj omenila nekatere od odmevnejših in bolj znanih akterjev, ki jih lahko uvrščamo v civilno družbo in se navezujejo na zgoraj predstavljeno dogajanje v 80. letih na slovenskih tleh.

Vznikale so številne subkulture, med njimi zelo popularen t. i. pank. Pank je subkultura, ki se je pojavila v 70. letih kot odgovor na takratne socialno-ekonomske razmere, nezadovoljstva z življenjskim standardom, inflacijo in devalvacijo, stanovanjske probleme, nezaposlenost, pomanjkanje dobrin, izredne državne ukrepe, nacionalno nestrpnost. Na začetek panka na Slovenskem je opozorila skupina Pankrti leta 1977 s prvim koncertom na gimnaziji Moste. Radio Študent je začel predvajati prve pank plošče in vodil oddaje "Brez panka mi živet ni". Nastajati so začele skupine, npr. Grupa 92, Buldogi, Berlinski zid, Kuzle in Sund v Idriji, Idusbag v Metliki, Preporod v Mariboru, Gnile duše v Ormožu itd. Subkultura je postajala zelo popularna med mlado generacijo. V sklopu Foruma, kjer je deloval disko Študent, se je oblikovala tudi kulturna skupina FV, ki se je ukvarjala z gledališkimi predstavami in organiziranjem raznih razstav fotografij, plakatov in predvajanja videoprogramov. Disko Študent je bil eden izmed glavnih shajališč ljubljanskih pankerjev. Poleti 1983 pa so kletne prostore diska zaprli in scena se je prenesla v disko v Zgornji Šiški in v nove prostore na Kersnikovi 4, shajali so se tudi v gostilnah in lokalih, kot so Pod Skalco, Rio, Medex, Union in tudi v kavarni Slon. Mladostniki, ki so se istovetili s pankerji, so bili pogosto nezaželeni v večini lokalov in družbi nasploh. Takšno javno mnenje se je izoblikovalo tudi zaradi množičnih medijev, ki so objavljali članke, na primer članek v Nedeljskem dnevniku "Kdo riše kljukaste križe" leta 1981, in z negativno predstavitvijo glasbene skupine Laibach iz Trbovelj leta 1983 na RTV. Punk so predstavili kot fašistično gibanje. Po objavi članka v Nedeljskem dnevniku so represivni organi začeli množične legitimacije na ulicah, policija je hodila na dom in šolo zasliševati mlade posameznike, ki so se istovetili s pankerji. V nekaterih lokalih jim niso dovolili vstopa, večkrat so bili tudi žrtve nasilja, tako fizičnega kot verbalnega. Nekaj represij se je ponovilo po nastopu skupine Laibach na RTV, vendar v precej milejši obliki, čemur je bil že glavni vzrok institucionaliziranost panka (Sims3d 2015).

Pomembno vlogo so imeli mediji, ki jih bom v nadaljevanju predstavila. Junija 1980 so dali pobudo za Novo revijo, ideja za revijo, ki naj bi se ukvarjala predvsem s temami kulture, pa se je porodila že leto prej. Predlog je v maju pripravil dr. Tine Hribar, podpisalo pa jo je 60 slovenskih kulturnih delavcev, med njimi bolj prepoznavni Niko Grafenauer, Tine Hribar, Andrej Inkret, Svetlana Makarovič, Boris A. Novak in Dimitrij Rupel. Predlog s posebnim spremnim pismom so v vednost naslovili na predsednika Republiške konference takratnega SZDL, Mitjo Ribičiča, predsedniku Predsedstva SRS, Skupščine SRS, Izvršnega sveta skupščine SRS, Izvršnega odbora Kulturne skupnosti Slovenije in Društva slovenskih pisateljev ter v objavo glavnemu uredniku časnika Delo. Takratna aktualna jugoslovanska oblast nad idejo ni bila navdušena, zato je prva številka izšla šele junija 1982. V Novi reviji so izhajala besedila ne le slovenskih, temveč tudi drugih jugoslovanskih intelektualcev. Mnogi posamezniki, ki so na kakorkoli prispevali k Novi reviji, so se pogosto znašli na zaslišanjih na partiji in policiji ter bili žrtev pritiskov (Klemenčič 2003). Prelomna točka pa je bilo leto 1987, ko je izšla 57. številka Nove revije, v njej pa so objavili svoje prispevke za slovenski narodni program. K oblikovanju programa so največ prispevali France Bučar, Tine Hribar, Jože Pučnik, Dimitrij Rupel, Ivan Urbančič in Peter Jambreč. V programu so suverenost opredelili kot pogoj za to, da narod lahko postane nacija (tj. narod z lastno državo), in vztrajali, da izvorna suverenost pripada narodom in ne federaciji. Rešitev problema slovenskega narodnega vprašanja so videli v samostojni slovenski državi, ki pa je še vedno del jugoslovanske konfederacije. V možnost odcepitve in vzpostavitve lastne države so namreč dvomili zaradi načelne pravice zvezne države do celovitosti (Prunk 2002, 178; 182).

Radio Študent je nastal kot neposredna posledica študentskih demonstracij iz leta 1968 preko Zveze skupnosti študentov Slovenije maja 1969. Bil je prvi elektronski medij znotraj bivše Jugoslavije, ki je deloval neodvisno od jugoslovanske radiotelevizije. V 80. letih je bil eden najpomembnejših mladinskih glasil, ki je odpiral takratne tabu teme. Tako so bili vpeti v Nazi pank afero iz leta 1981, nasprotoval je reformi izobraževanja, ki jo je želela izpeljati aktualna jugoslovanska oblast, in problematiziral takratno JLA; pomembno medijsko vlogo je odigral v sodelovanju z Mladino v zvezi z ljubljanskim procesom leta 1988 (Škaper 2015, 18).

Tribuna v Ljubljani, ki je deloval kot študentski časopis, je v 80. let odigrala pomembno vlogo s kritiziranjem tedanjega socialističnega sistema in spodbujanjem ideje po osamosvojitvi Slovenije. Njihova dejavnost je tako soustvarjala temelje za demokratično tranzicijo. Zato jo lahko štejemo med tiste akterje civilne družbe, ki so bile podporni steber za začetek procesa demokratične tranzicije (Smrke in drugi 2015).

Študentski kulturni center – ŠKUC se je razvil iz študentskega gibanja in protestnih nemirov, ki so se odvijali med letoma 1968 in 1972. Obdobje takratnega monističnega režima ni omogočalo delovanja neodvisnih kulturnih organizacij in gibanj, kot jih poznamo danes. Mladi takrat niso našli prostora v državnih institucijah, galerijah, na gledaliških in koncertnih odrih, tako so svoje ideje posredovali v javnost prek dejavnosti Škuca, ki je imel svoje prostore na Kersnikovi ulici. Dolga leta je bila poleg knjižnega založništva, ko so izšle številne knjige avtorjev, kot so Blaža Ogorevca, Matjaža Hanžka, Branka Gradišnika, Emila Filipčiča, kasneje Iztoka Osojnika in drugih, glavna dejavnost tudi glasba – koncerti drugačne glasbe in glasbeno založništvo. Leta 1973 je pri Škucu v koprodukciji izšla prva neodvisna plošča v Jugoslaviji, katere avtor je bil Tomaž Pengov z naslovom Odpotovanja. V 80. letih je bilo prek Škuca izdanih kar nekaj kaset številnih glasbenih zvrsti in skupin, kot so Laibach, Via Ofenziva, Čao pičke, Borghesia itd. Poleg glasbene, galerijske, gledališke in filmske umetnosti je bila zelo dejavna tudi videoumetnost. Sredi 80. let je bil Škuc-Forum središče porajanja novih družbenih gibanj. Leta 1984 je organiziral festival Magnus z naslovom Homoseksualnost in kultura, ki je predstavljal začetek homoseksualnega gibanja. Odigral je pomembno vlogo tudi v letu 1988, ko je potekal proces proti četverici. Javnost je bila v 70. in 80. letih željna alternative, inovativne in eksperimentalne kulture, na drugi strani pa je prihajala v konflikte z oblastjo zaradi ideoloških razhajanj. V drugi polovici 80. let je bil večkrat njegov predsednik pesnik, prevajalec, urednik in aktivist Brane Mozetič (Mozetič 2002).

Revija oziroma tednik Mladina je bil na Slovenskem vzpostavljen že leta 1943 in je deloval kot ilegalno mladinsko glasilo Zveze slovenske mladine za narodnoosvobodilni boj. Po letu 1976 se je vsebina tednika radikalno spremenila. Objavljal je vse več opozoril na organizacijsko zmedo, napake posameznikov in napake v podrobnostih političnega sistema. Tako je leta 1982 na 11. kongresu ZSMS, organiziranem v Novem mestu, postal avantgardno opozicijsko glasilo prenovljene mladinske organizacije in se tako osvobodil podrejene politične vloge. Dobil je samostojen publicističen status in v javnosti postal zelo priljubljen. Na njegovo priljubljenost so kazali podatki javnomnenjskih raziskav, pri čemer naj bi ga pri nakladi 22.000 izvodov bralo več kot 100.000 ljudi. V 80. letih je dobil konotacijo političnega tednika, ki ruši tabu teme, saj se je ukvarjal z vprašanji svobode tiska in govora, gospodarstva, privilegijev socialistične nomenklature, politično vlogo JLA, preganjanjem oporečnikov vesti, zatiranjem mladinskih subkultur, ekologijo, stavkami, uspešnostjo samoupravnega sistema, povojnimi poboji, represijo aktualne oblasti in še s številnimi drugimi tematikami, med vsemi

pa je bila osrednja tema vprašanje spoštovanja človekovih pravic. Tednik je metodo preiskovalnega novinarstva mešal s provokativno obliko in vsebino, zaradi česar je bil večkrat zaplenjen, njegovi avtorji pa so se znašli v kazenskih postopkih. Ravno zato je bil v JLA bolj kot ne prepovedan. V drugi polovici 80. let je njegova naklada zaradi priljubljenosti še narasla na kar 50.000 izvodov. Njegovo uredništvo pa se je znašlo pod stalnim formalnim in neformalnim pritiskom oblasti SFRJ in veljal za sovražnika številka ena. Do konca 80. let je ostal edina izrazito radikalna kritična revija in pridobil zanimanje ne le slovenske, temveč tudi širše jugoslovanske javnosti. Zaradi njegovega naprednega liberalnega pogleda je tednik postal eden izmed nosilcev osamosvojitvene ideje (Škaper 2015, 18–19).

Društvo slovenskih pisateljev je delovalo z občasnimi prekinitvami, zaradi pritiskov takratnih oblasti že od leta 1872. Leta 1968 so se preimenovali v Društvo slovenskih pisateljev in delovali v okviru Zveze književnikov Jugoslavije in Socialistične zveze delovnega ljudstva. Šele leta 1989 so uradno prekinili odnose z Zvezo književnikov Jugoslavije, formalno sprejet akt o izstopu pa je nastal leta 1990 (Portal slovenskih pisateljev 2015a). Društvo se od nekdaj zavzema za ustvarjalno svobodo, boljši položaj slovenske knjige in uveljavljanje slovenskih pisateljev ter vključuje v svojo dejavnost ustvarjalce s celotnega slovenskega kulturnega prostora. S svojo kritično in ustvarjalno vlogo je prispevalo k pomembnim spremembam v slovenskem družbenem in kulturnem prostoru tudi v 80. letih (Portal slovenskih pisateljev 2015b). Januarja 1985 je Društvo slovenskih pisateljev organiziralo javno tribuno o narodu in kulturi, s katero so mnogi razpravljavci močno razburili režim (Omerza 2015).

Vznikala so tudi raznovrstna ekološka, kulturna, feministična in tudi homoseksualna gibanja. Tako so leta 1984 organizirali festival Magnus z naslovom Homoseksualnost in kultura. Festival je predstavljal začetek homoseksualnega gibanja, še istega leta je bila ustanovljena sekcija Magnus, tri leta kasneje pa lezbična sekcija LL. Ravno iz tega festivala se je razvil še danes dejaven in najstarejši evropski festival gejevskega in lezbičnega filma (Mozetič 2002).

Odmevnejše je bilo tudi delovanje t. i. Ekološke skupine pri UK ZSMS v Ljubljani. V Sloveniji so se feministične pobude kot samostojna politična gibanja pojavile vzporedno z novimi družbenimi gibanji, ki so bila zaradi onemogočanja drugačnega organiziranja aktivna znotraj organizacije Socialistične mladine Jugoslavije. Skupaj s homoseksualnim gibanjem so bile ena izmed najmanj zaželenih gibanj tako imenovane nove opozicije iz krogov nacionalnih intelektualcev. Doživljali so jih kot separatistični del nove civilnodružbene scene. Med štirimi

jugoslovanskimi feminističnimi srečanja sta bili dve organizirani v Ljubljani, in sicer leta 1987 in 1991 (Jalušič 2006).

V gibanju za kulturo miru in nenasilja – na Kersnikovi so se v 80. letih srečevale najrazličnejše skupine: feministke, zeleni, mirovniki in druga politična gibanja, iz katerih so se kasneje oblikovala tudi strankarska gibanja (Mozetič 2002).

3.2 Civilna družba v (bivši jugoslovanski) republiki Hrvaški

Marina Škrabalo je v enem od intervjujev izpostavila problematičnost in razhajanja o mnenjih, kdaj se je civilna družba prvič pojavila na Hrvaškem. Izpostavila je, da je civilna družba obstajala že v 80. letih in da se ne strinja z izjavami, da se je pojavila šele v 90. letih (Vujanič 2005). Tudi avtor Paul Stubbs je v svojih delih izpostavil, da je teza o civilni družbi, ki naj bi bila le z izjemo Slovenije v Jugoslaviji v 80. letih tabula rasa, neresnična (Jalušič 2006).

Kot sem že omenila (glej podpoglavje 3.1), je tezo, da je bila civilna družba znotraj bivših jugoslovanskih republik različno razvita, potrdil tudi Mastnak. V knjigi *Vzhodno od raja* je v okviru razprav o civilni družbi, ki so jih organizirali jugoslovanski intelektualci, opozoril, da trditev, da se je civilna družba razvila le v Sloveniji, ne pomeni, da je v drugih republikah ni bilo. S tem je želel opozoriti le, da je bilo takšnih razprav manj kot drugje (Mastnak 1992, 54).

Zato lahko trdimo, da so dogajanja v 80. letih na hrvaških tleh prispevala k razvoju civilne družbe, kakršna je danes v 21. stoletju. Ta leta so zaznamovana z rojstvom ženskih, mirovniških, ekoloških pravic, gibanj za državljanske pravice in s splošnim prispevkom k demokratizaciji družbe (Dergić 2011, 29). In naj izpostavim, da nekatera od takrat na novo vzpostavljenih akterjev na ozemlju Hrvaške, ki jih umeščamo v civilno družbo, obstajajo še danes (Dergić 2011, 30). Touraine poimenuje takšne pobude in akcije, ki so rezultat kolektivnega delovanja, družbena gibanja. Nastajala so z željo po demokratizaciji družbe z rušenjem ovir svobode govora. Glede na sociološki model, ki deli družbena gibanja na dve zvrsti, so bila takšna družbena gibanja vrednostno usmerjena, za razliko od tistih drugih, usmerjenih na pridobivanje moči (Dergić 2011, 30).

V družbi sta se pojavila dva prevladujoča tokova; prvi je temeljil na krepitvi ekstremno nacionalističnih prepričanj, drugi pa na postopni krepitvi zahtev po demokratizaciji in graditvi civilne družbe. Vse bolj in v večjem številu so se odpirale tematike o svobodi civilne družbe, reformah in pluralizmu (Dergić 2011, 31). Zelo zanimiva je izjava Nikše Dubreta, ta je deloval pri združenju Svarun, o teh dveh tokovih civilne družbe. Pravi, da je bila represija zoper desničarska, torej nacionalistično usmerjena, gibanja mnogo večja kot zoper mirovna, ekološka, feministična gibanja, ki jih je režim označil kot pretirano levičarska (politični sistem je bil prav tako razumljen kot levičarski) (Dergić 2011, 31).

Ekonomska in politična kriza ter nasploh vse slabše razmere znotraj bivše Jugoslavije so prispevale, da se je v 80. letih na Hrvaškem povečevala masa ljudi, željnih sprememb do te mere, da so se bili pripravljene tudi dejavno izpostaviti, da bi dosegli svoje (Dergić 2011, 29–30).

V obdobju od 1984 do 1988 so se na Hrvaškem, sprva v Zagrebu, enako kot v Sloveniji, začele pojavljati številne pobude za ustanovitev opozicijskih društev in strank. Zagreb je postal eno od prvih mest na Hrvaškem, kjer so se zbirali mladi in se organizirali v pobude, kasneje združenja, ki so izpostavljala tematike mirovnih, ekoloških, feminističnih in splošnih državljskih pravic. Tako so se na Duhanskem putu, pred Zvečkom in Kavkazom, zbirali mladi z idejo po drugačni družbi in to izražali skozi glasbo ... Z novimi imeni, kot sta Johnny Štulić in Darko Rundek, je druga javnost med prioritete postavljala človekove pravice in zelene pobude (Dergić 2011, 31).

To je pomenilo začetek nastajanja pobud, kot je TTB, kasneje združenje Svarun, ki je naredilo prvi korak k obveščanju in senzibiliranju ljudi o ekoloških, mirovnih, feminističnih in duhovnih vprašanjih, ki so bila takrat slabo zastopana v javnosti (Dergić 2011, 29–30).

Mediji so odigrali pomembno vlogo, najprej preko t. i. Omladinskega radia in časopisa Polet, tako da so poročali in podpirali različne akcije, v njih sodelovali in nekajkrat akcije tudi sami organizirali. Namreč, kot je izpostavila Inga Tomić - Koludvorić v svojem članku na temo o alternativnih kulturah kot oblikah odpora v samoupravnem socializmu, na Hrvaškem ni bilo avtonomnih, izveninstitucionalno organiziranih skupin, kakršne so v tem obdobju obstajale v razvitih postindustrijskih družbah. Nadalje se vpraša, ali lahko rečemo, da ni bilo družbenih gibanj, če pa so bile tematike na to temo v družbi izrazito aktualne, medtem ko je represija

jugoslovanskega režima onemogočala vzpostavitev takšnih oblik organiziranja (Dergić 2011, 30).

Ženska gibanja so se razvila v 80. letih in odpirala tematike, ki takrat v javnih razpravah še niso dobile svojega mesta. Zelo velik korak je predstavljalo leto 1988, vzpostavitev SOS-telefona za ženske in otroke, ki so bile žrtve nasilja (prav tam).

Tabela 3.1: Prvo obdobje

Prvo obdobje 1980–1989: nerazvita civilna družba pod močnim nadzorom socialističnega režima
1982 – Zakon o socialnih organizacijah in združenjih državljanov/Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana
Sredina 80. let – pojavijo se neodvisne organizacije na področjih, kot so ekologija, vojska, položaj žensk in človekove pravice
1989 – prve politične stranke se registrirajo kot združenja državljanov

Vir: Fink Hafner (2015, 103–104)

V nadaljevanju bom predstavila (tiste, o katerih sem uspela pridobiti natančnejše podatke) ali pa vsaj izpostavila odmevnejše akterje, ki jih umeščamo v civilno družbo in so v 80. letih spodbujali k demokratizaciji in osamosvojitvi Hrvaške od SFRJ.

Med prvimi pobudami, ki so odigrale veliko vlogo, so TTB, kasneje združenje Svarun, ženska skupina Trešnjevka in še danes poznana Zelena akcija (Dergić 2011, 29).

Večina pobud je, zaradi ustavnih omejitev, iskala podporo pri t. i. Savezu socialistične omladine (Zvezi socialistične mladine). Možnost za popolnoma svobodno združevanje (sindikatov in drugih združenj) ne glede na tematiko je bila spremenjena šele leta 1990 s 43. členom Ustave RH (Dergić 2011, 32).

Mediji so odigrali pomembno vlogo pri razvijanju in oblikovanju civilne scene. Polet in glasilo t. i. Saveza socialistične omladine sta se že po letu 1978 očitno spreminjala. Vse bolj sta se nagibala k tematikam o glasbi, uporabljala jezik mladih z ulic, se izražala skozi uporniške fotografije in se tako vse bolj upirala takratnemu aktualnemu režimu. Nadalje lahko izpostavim še Studentski list, TLO – Tjedni list omladine, Polet in časopis Student.

Leta 1984 je začel oddajati t. i. Omladinski radio ali Radio 101 kot službeni radio Zveze socialistične mladine Občine Trešnjevka, danes znan pod imenom Radio 101 oziroma

Stojedinica, ki je pripomogel k širjenju liberalno-demokratskih vrednot. Povezoval se je z ljubljanskim radiom Študent in beograjskim Omladinskim radijem (danes pod imenom B92). Zaradi kontroverznih tem je postajal vse večji sovražnik aktualni oblasti, kar je le še povečalo njegovo popularnost in poslušnost (Dergić 2011, 31–32).

Delovale so številne mladinske subkulture, na primer Glasbena scena, ki je z željo po spremembah in po nečem novem ustvarila generacijo, ki se je spominjamo po skupinah Azra, Idoli, Električni orgazam, Pankrti, Film, Haustor in še številnih drugih, ki so spodbujali k spremembam sveta, v katerem živijo. Svetu, ki je bil še naprej trdno prepričan o večnosti socializma (Dergić 2011, 31).

Z letom 1985 se je vzpostavila pobuda, imenovana TTB – Train Toilet Band, sestavljena iz skupine mladih, ki so se s svojim alternativnim političnim pristopom posvečali novim temam, ki so se na novo pojavljale v javnosti. Akterji kasnejših prvih akcij so prišli na idejo vzpostavitve skupine, ki bi s svojim delovanjem izpostavila nekatera pomembna vprašanja v zvezi z ekologijo, duhovnostjo, ženskami in mirom, ta pa naslavljali na javnost in politično oblast. Uspešno je mobiliziral protagoniste, tako so se leta 1986 registrirali kot pobuda pod imenom Svarun (Dergić 2011, 32 in 34). Jeseni leta 1985 so prišli na idejo organiziranja akcije z naslovom "Čovječe, ne ljuti se", v kateri je na Trgu republike (danes preimenovanega v Trg bana Josipa Jelačića) sodelovalo 20 mladih, ki so na izrisanem polju odigrali družabno igro človek ne jezi se. S to akcijo so želeli opozoriti javnost, da se na mestnih ulicah nikoli nič ne dogaja in da je to treba spremeniti. Kmalu zatem so organizirali še akcijo "Nijeme demonstracije", sprehodili so se s praznimi transparenti in delili prazne letake od Trga republike, preko Ilice i Frankopanske, do Zrinjevca in nazaj do Trga republike. Te demonstracije so pritegnile nekaj medijske pozornosti, opazil jih je Omladinski radio, o njih pa je pisal tudi britanski časopis The Economist. Poleg še mnogih drugih akcij je velik odmev doživela tudi akcija branja ustave. Mladi so brali ustavo na glavni železniški postaji in po tramvajih, znana hrvaška pesnica Lidija Bauk pa je s kitaro opozarjala morebitno približevanje policije (Dergić 2011, 33).

Pobuda Svarun se je leta 1986 registriral kot delovna skupina za ekološke, feministične, mirovne in duhovne pobude. Definirali so se kot delovna skupina, katere temeljne točke delovanja in organiziranja akcij so ekologija, nenasilje, enakopravnost spolov, duhovnost in protiavtoritarost. Zatem so v združenje vstopili številni novi aktivisti in zelo kmalu so dobili tudi prostor v Občini Trnje, kjer so lahko brez bojazni pred pritiski sistema sestankovali.

Vendar pa so bili med svojim delovanjem nekajkrat tudi prepovedani zaradi nezadovoljstva oblasti. Popularnost v javnosti se jim je dramatično povečala z začetkom sodelovanja z organi SSOH. Prva zelo odmevna kampanja je bila v sodelovanju z mediji, slovenskimi aktivisti in je trajala šest mesecev. Na stojnicah so zbirali podpise za peticijo in organizirali tribune s ciljem preprečiti gradnjo jedrske elektrarne v bližini Zagreba, hkrati pa opozarjali na nedavno nesrečo v Černobilu. Zopet so dobili veliko podporo javnosti, kar jim je omogočilo širitev v Nazarovo. Leta 1987 so prišli v konflikt z predsedništvom OK SSOH, tako so se morali odpovedati delovanju pod imenom SSOH Trnje in uporabi svojih prostorov. Razlog za konflikt so bile mirne demonstracije, organizirane na Cvjetnom trgu (Dergić 2011, 34). Odločitev, ki so jo podali organi SSOH Trnje, je bila objavljena tudi v časopisu Studentski list, ki je Svarun podprl z izjavo, da so politično zrelejši od mnogih sovjih kritikov in nasprotnikov. Leta 1989 je na Filozofski fakulteti potekala Osnivačka skupština Udruženja za jugoslovansko demokratsko iniciativo (UJDI), na kateri so sodelovali tudi nekateri posamezniki iz Svaruna. Oblikovali so ideje za demokratizacijo ustave, Sran Dvornik (znan filozof, sociolog in publicist) in Lino Veljak (profesor s Filozofske fakultete Zagreb), ki sta v podporo mladi generaciji kot simbol predala strojček za izdelovanje značk (Dergić 2011, 35).

Feministična gibanja so imela zametke delovanja že v 70. letih in izraziteje delovala v 80. letih po večini republik bivše Jugoslavije in medsebojno intenzivno sodelovala za več demokracije. Posredno so imela velik vpliv na preoblikovanje političnega prostora kot znotrajsocijalistične opozicije in civilno družbenih pobud. Vzpostavila so se predvsem zaradi odpora proti enopartijski vladavini in paternalistično-socialističnemu vzorcu odnosa do ženskih vprašanj in odpora proti na novo nastajajočemu etnonacionalizmu v Jugoslaviji. Etnonacionalizem je namreč še posebej zatiral ženske in njihovo vlogo v družbi. Za ženske pobude ni bilo prostora niti v socialistični niti v nacionalni razpravi. Vprašanja, ki so jih naslavljala javnosti, so bila v zvezi z nasiljem nad ženskami in otroki v družinah, nižje plače žensk v primerjavi z moškimi, politična marginalizacija žensk in splošna pravna enakost ne glede na spol in spolno usmerjenost. Nase so uspele pritegniti veliko medijsko pozornost, tako so bili članki in intervjuji objavljeni v številnih časopisih in revijah, na primer Mladost, NON, Start, Danas ipd. Organizirale so več akcij: leta 1986 kampanje proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske, masovne demonstracije proti uporabi jedrske energije z zbiranjem podpisov proti gradnji njedrske elektrarne, soorganizirale so tudi štiri večja srečanja, od teh je bilo eno organizirano v Zagrebu leta 1988. Na tem srečanju so predlagale konkretne

spremembe zakona (Jalušič 2006). Žena i društvo je svoje delovanje začel leta 1978 in iz njega je nastalo še veliko drugih pobud, tudi Svarun. (Jalušič 2006).

SOS-telefon za žene žrtev nasilja je bil vzpostavljen leta 1988 in še istega leta so ga ustanovili tudi v Beogradu, medtem ko je v Ljubljani začel delovati šele leta 1989 (Jalušič 2006).

Tudi intelektualci so s svojimi razpravami o konceptu civilne družbe prispevali k procesu demokratizacije, in sicer so leta 1987 potekale sociološke razprave na temo civilne družbe, na katerih so sodelovali Kosta Čavoško, Zoran Čindić, Nebojšu Popov, Jože Pučnik, Gregor Tomc, Tonč Kuzmanić, Lev Kraft, Vesna Pusić, Pavel Gantar in še številni drugi.

Na Hrvaškem so se za razliko od Slovenije razvila tudi skrajnejša nacionalistična gibanja. Nacionalizem se lahko naveže tako na ideologije, ki jih posameznik uspešno predstavi širši javnosti, kot tudi na vero, ki predstavlja zgodovinsko identiteto naroda, po čemer se razlikuje od drugih, sosednjih narodov. Na to so navezovali predvsem delovanje Franja Tuđmana in vlogo katoliške cerkve.

Predsednikovanje Franja Tuđmana in njegov način "vladanja" so pogosto označili kot diktatorski in nacionalističen. Je avtor številnih znanstvenih del, poleg tega je opravil številne javne nastope in intervjuje, ki so ga naredili prepoznavnega tudi v tujini (Matič 2002, 25). Že od otroštva je bil povezan s "politiko", saj je bil njegov oče član Hrvaške kmečke stranke, t. i. HSS, in kot član ZAVNOH in AVNOJ eden od akterjev protifašističnega gibanja v Zagorju na Hrvaškem. Tako je bil Franjo Tuđman že od najstniških let simpatizer marksistične literature in je sodeloval v številnih komunističnih akcijah, ki so jih organizirali zagrebški komunisti. Leta 1940 je bil aretiran zaradi udeležbe na proslavi oktobrske revolucije in sodelovanja s socialnodemokratskim gibanjem (prav tam).

V obdobju 2. svetovne vojne je nasprotoval novonastali tvorbi Neodvisni državi Hrvaški, ki so jo ustanovili pripadniki ustaškega gibanja. S pisanjem in raznašanjem letakov s protifašističnimi vsebinami in z organiziranjem ter tiskanjem propagandnega partizanskega glasila Glas Hrvaškega Zagorja so ga leta 1942 uradno sprejeli v Komunistično partijo Hrvaške, postal je namestnik komisarja Zagorskega odreda. Kasneje pa je vse do konca vojne deloval kot predstavnik Hrvaške v generalštabu jugoslovanske vojske. V obdobju po vojni je bil dlje zaposlen v upravi ministrstva za obrambo (Matič 2002, 25–26).

Svoje razprave in študije na temo vsenarodne obrambe je strnil v delu Vojna proti vojni, ki je izšlo leta 1959. Delo je veljalo za najboljšo teoretično vojno literaturo, vse do objave drugega

dela "Tuđmanove golgote". Sodeloval je z uredništvom Vojne enciklopedije in zaradi enega od sestavkov, objavljenega v enciklopediji, se je moral odpovedati dolgoletni vojaški karieri zaradi konflikta z aktualno komunistično oblastjo (Matič 2002, 27). Postopoma se je odmikal od ideje marksizma, ki jo je zagovarjala takratna jugoslovanska oblast. Odmevnejše delo iz leta 1960 je tudi t. i. Nastajanje socialistične Jugoslavije, v katerem je razkril tudi uradno število žrtev, padlih v 2. svetovni vojni. Kasneje je prevzel funkcijo predsednika Inštituta o zgodovini delavskega gibanja in se začel ukvarjati s preučevanjem novejših nacionalnih zgodovinskih hrvaškega naroda, vse do leta 1967, ko je bil odstavljen s položaja. V reviji *Poti revolucije* so objavili njegov članek, v katerem je izpostavil problem nerešenega hrvaškega nacionalnega vprašanja in srbske hegemonije znotraj državne tvorbe Jugoslavije. Takšno stališče so podpirali številni intelektualci, med katerimi je pomembno omeniti t. i. Krležev krog, ki se je zavzemal za demokratizacijo in boljše odnose med jugoslovanskimi narodi (Matič 2002, 28–29).

V delu z naslovom *Velike ideje in mali narodi* iz leta 1969 je izpostavil potrebo po ustvarjanju prostora za male narode, njihovo osamosvojitve, da bi lahko v svetu s suverenimi, svobodnimi in enakopravnimi narodi vzpostavili harmonijo v svetu (Matič 2002, 30). V tem delu je izrazil prepričanje, da je muslimansko prebivalstvo v resnici po etnični in jezikovni sestavi del hrvaškega naroda. Leta 1981 je prejel književno nagrado "hrvaške emigracije" v imenu *Hrvaške revije*, ker naj bi bilo delo za hrvaško narodno borbo za svobodo (Matič 2002, 31).

Leta 1970 je postal predstavnik odbora Matice Hrvaške in predsednik njene zgodovinske komisije, zaradi česar so ga začeli beograjski mediji uvrščati v zarotniško skupino s središčem v Matici Hrvaški, ki naj bi poskušala prevzeti oblast na Hrvaškem in se tako povezovala s hrvaškimi emigranti. Dve leti kasneje je bil aretiran, obtožnica ga je bremenila uporabljanja sovražne propagande v tisku in javnih zborovanjih, rušenja obstoječe oblasti SFRJ, spodbujanja nasilne in protiustavne odcepitve Hrvaške od federativne SFRJ. Obtožili so ga na dve leti zapora, vendar je bil zaradi zdravstvenih težav zaprt le deset mesecev (Matič 2002, 32). Leta 1977 je opravil intervju s švedskim novinarjem, ki je bil objavljen leta 1987 na švedski televiziji in v nekaterih časopisih hrvaške politične emigracije. Kasneje pa je spregovoril tudi o ekonomskih konfliktih med narodi takratne Jugoslavije v Nemčiji in Franciji, vendar intervjuja kasneje nista bila javno objavljena. Zaradi teh izjav so ga leta 1980 zopet obtožili za rušitelja socialističnega sistema in mu izrekli triletno prepoved "verbalnega delikta" in petletno prepoved kakršnegakoli javnega udejstvovanja. Tako se je v teh letih posvečal pisanju in napisal dve deli – *Nacionalno vprašanje v sodobni Evropi* večji del

opisuje mednacionalne probleme v Jugoslaviji, izdala pa jo je ameriška založba Columbia University Press in Hrvaška revija s pomočjo emigrantske skupnosti, in Brezpotja zgodovinskih resničnosti, ki jo je izdal Nakladni zavod Matice Hrvaške leta 1988 (Matič 2002, 33–34).

Leta 1987 je zaradi političnih sprememb v Srbiji in Miloševićevega prihoda na oblast in zaradi širjenja srbskega unitarizma in nacionalizma postal dejaven tvorec nove ideje modernega hrvaškega naroda. V SFRJ zakonsko ni bilo mogoče registrirati političnih združenj, razen pod okriljem socialistične zveze, tako je najprej idejo o vzpostavitvi nove stranke Hrvaške demokratske stranke oziroma HDZ predstavljal v tujini, na Švedskem, v Kanadi in ZDA, predvsem v tistih mestih, kjer je bilo veliko hrvaških emigrantov. Vseskozi je zaradi politike, usmerjene v združevanje vseh Hrvatov, imel njihovo veliko podporo, tudi obsežna finančna sredstva. Tako je postopoma pridobival priljubljenost in zaupanje in leta 1989, ko so v politični prostor vstopile še številne druge stranke, nasprotnice Tuđmanovih idej, se je izkazalo, da je glavnina hrvaške diaspore zaupala ravno njemu in njegovi na novo vzpostavljeni stranki HDZ (Matič 2002, 35–36). Prvič je stranko HDZ predstavil hrvaški javnosti leta 1989 v prostorih Društva hrvaških književnikov, ki je bila edina institucija, ki Tuđmana po sodnem pregonu ni izključila (Matič 2002, 36).

Avtorji so izpostavljali vlogo katoliške cerkve, kot podlage za razvoj nacionalizma. Tako je Velikonja izpostavil, da religija lahko zavzame mesto oblikovanja nacionalne mitologije, cerkev pa postane njen medij, saj si s tem pridobi boljši družbeni položaj ali celo prevladujočo vlogo v družbi. Kerševan zatrjuje, da religija lahko z vsemi simboli, obredi, vrednotami in normami postane vključena v nacionalne identitete (Matič 2002, 18).

Na Hrvaškem kot delu Balkana so se prepletale raznolike vere (katoliška, pravoslavna in muslimanska), veliko pa je bilo tudi ateistov, kar je ustvarilo ugodne razmere za oblikovanje in utrditev nacionalnih odnosov na temeljih vere. Religija je postala mesto ustvarjanja razlik med narodi v bivši jugoslovanski državi. Proces utrjevanja nacionalne identitete na podlagi vere je izpodrinil "transjugoslovanski" način oblikovanja nacionalne identitete (Matič 2002, 19).

Po koncu 2. svetovne vojne je bila cerkev potisnjena v ozadje takratne na novo vzpostavljene komunistične oblasti in si zopet izborila pomembnejšo vlogo šele z letom 1971. Leta 1971 je postopoma prevzemala vlogo nacionalne zavesti hrvaškega naroda in postala celo narodna

predstavnica hrvaštva po dogodku, ko je kardinal Kuharić skritiziral Tuđmanovo "osvajalno" politiko (Matič 2002, 19).

Hkrati je katoliška vera zavzela tudi simbol razlikovanja hrvaškega naroda, torej katolištva od Srbov kot pravoslavcev, kar je propaganda izkoristila za krepitev nacionalne zavesti in nadaljevanje diskurza o t. i. stoletnem srbsko-hrvaškem sporu (Matič 2002, 29).

Milan Matič je klasificiral nacionalistične tvorbe v tri skupine mitov, in sicer metafizični, fizični in kulturni mit (Matič 2002, 22). Prvi, metafizični mit izpostavi veličino hrvaškega naroda kot tisti izbrani narod, ki je prvi izgovoril Kristusovo ime. Nekateri podatki nakazujejo, da ime Kristus izvira iz latinizirane hrvaške besede hrst, ki pomeni svastiko. V drugi polovici 19. stoletja pa je škof Josip Juraj Strossmayer dejal: "Služiti narodu je služiti Bogu." Da se takšna prepričanja še danes ohranjajo, je vidno iz javne manifestacije določenih izrekov, kot so *Bog i Hrvati*, *Bože sačuvaj Hrvatsku*, *Majka Kroatika* idr. (prav tam).

Drugi fizični mit ali naravni mit je narod na mistični ravni povezoval z naravo, zemljo, kolektivno dušo in rasno določenostjo, ki izvira iz bioloških kakovosti. Za razumevanje tega mita se je treba zazreti v zgodovino naroda, ki je bil skozi zgodovino pod različnimi državnimi tvorbami in tako ni mogel nikoli v celoti uveljaviti svoje identitete. Najdba v Tanasiu z napisom Horoathos je tako vzbudila precejšnjo pozornost, ker naj bi razkrila izvor naroda kot zanamce perzijskega in ne slovanskega plemena (prav tam).

Kulturni mit, dejavnik nacionalnega zavedanja, pa je bil osredotočen na jezik, ki izraža in razlikuje posamezne narode. Tukaj so pomembno vlogo odigrali predvsem hrvaški intelektualci in posamezniki, ki so delovali na področju kulture, predvsem tisti, ki so sodelovali z Matico Hrvatsko. Med njimi se je pojavil strah pred "posrbljenjem" hrvaškega jezika, pa tudi ozemlja. Na tem mestu je treba izpostaviti dve deklaraciji, prva deklaracija, podpisana leta 1954, t. i. novosadski sporazum, ki je uvedel srbohrvaški jezik. Leta 1967 so nato s podpisom druge, t. i. Deklaracije o imenu in položaju hrvaškega jezika, prvo zavrgli, z drugo pa želeli poudariti vse razlike med hrvaškim in srbskim jezikom (Matič 2002, 23).

4 ZAKLJUČEK

V zaključku podajam ugotovitve na zastavljena tri raziskovalna vprašanja in hipotezo, pri čemer se opiram na teorijo avtorjev in njihove predpostavke, ki sem jih uporabila v diplomski nalogi.

Na vprašanje, kakšno vlogo je imela civilna družba v procesu prehoda v demokracijo v obravnavanih dveh republikah - Sloveniji in Hrvaški, lahko izpostavim predvsem vlogo v zavzemanju za demokracijo, osamosvojitve, človekove pravice, varstvo okolja ipd. Kustec Lipicerjeva je izpostavila, da je država v 20. stoletju na številne načine posegala na področja družbe, predvsem z nadzorom preko administrativne strukture. Takšno delovanje pa je spodbujalo vzpostavljanje politično organiziranih družb, kot npr. skupine civilne družbe in vplivalo na njihovo bolj enotno in povezano delovanje. Van Creveld takšno državno poseganje imenuje delovanje podobno totalitarnemu. Kustec Lipicerjeva je zapisala, da so se ponovna zanimanja za civilno družbo pojavila v 70. in 80. letih in da so bila takšna družbena gibanja pogosto problemsko osredotočena. Tudi Kaldorjeva meni, da so se nova družbena gibanja v nekdanjih socialističnih republikah vzpostavila zaradi posameznih javnopolitičnih vsebin in problemov, izpostavi tudi, da so bila predvsem ženska gibanja in nekatera nova gibanja (npr. subkulture, homoseksualci, itd.) zapostavljeni tip civilne družbe. Keane je v svojih delih iz leta 1988 ugotovil, da je bilo razlikovanje med državo in civilno družbo značilno za države, ki niso imele političnih in družbenih svoboščin, kjer je bil zaton blaginje, čemur je sledil vzpon liberalizma in rast družbenih gibanj, uperjen proti marksističnim predpostavkam in totalitarnemu režimu. Enako so pisali tudi Bibič, Graziano, Ramet, Bernik. Nadaljuje, da je bila nova opredelitev demokracije fokusirana v obrambo večjega pluralizma. V empiričnem delu sem ugotovila, da je bila slovenska in hrvaška civilna družba v obdobju 80. let osredotočena na boj za vrednote kot so demokracija, liberalizem, svoboda govora, osamosvojitve, varstvo okolja, pravice žensk in homoseksualcev, itd. in da je sodelovala preko meja svoje države, z drugimi podobnimi skupinami. S sodelovanjem so izmenjavali ideje za aktiviranje in delovanje, s ciljem, da bi vplivali na spremembe v državni strukturi. Na podlagi zbrane literature, sem mnenja, da je bila civilna družba razvita v enaki meri znotraj obeh državnih tvorb. Zato menim, da bi bilo nadaljnje raziskovanje v smeri ugotavljanja zvrsti in števila akterjev civilne družbe znotraj posamezne države zelo zanimivo. Namreč, v literaturi se pojavljajo kontradiktorna mnenja v zvezi z razvitostjo in učinkovitostjo civilnih družb na slovenskem oz. na hrvaškem. Nekateri, kot so Bibič, Keane, Mastnak so bili mnenja, da se je na slovenskem civilna družba razvijala hitreje in bila tudi uspešnejša, kot v drugih

jugoslovanskih državah. Na drugi strani pa avtorji Stubbs, Škrabalo, Vujanič in Jalušič sporočajo, da so se družbena gibanja pojavljala relativno hkrati in da so nekatera izmed njih na hrvaškem vzniknila celo prej, kot na slovenskem. Glede na literaturo in empirične ugotovitve, se s svojim mnenjem nagibam k avtorjem, ki predpostavljajo, da se je civilna družba na slovenskem in na hrvaškem razvijala relativno hkrati.

Sledi vprašanje, kje je bila civilna družba živahnejša, ali na slovenskem ali na hrvaškem. Poglobljena raziskovanja v smeri zvrsti in števila civilne družbe oz. novih družbenih gibanj v posameznih državah, bi pripomoglo k natančnejši ugotovitvi/potrditvi predpostavke, da je bila živahnejša na slovenskem oz. da je bila enako živahna v obeh republikah. Na tem mestu, bi izpostavila Mastnakovo klasifikacijo civilne družbe, na tisto, demokratično (civilizirano), ki je spodbujala k lansiranju idej demokracije, liberalizma, svobode govora, človekove pravice itd. in nedemokratično (necivilizirano), ki je vse te procese zavirala in delovala v prid svojih interesov, prevzema oblasti in zatiranja ne le državne, politične oblasti ampak tudi drugih družbenih skupin. Ker na slovenskem ni bilo takšnih gibanj, ki bi bila ne le nedemokratična ampak hkrati tudi nacionalistično nastrojena, je sam proces osamosvajanja in demokratizacije potekal relativno hitro in brez težav. Ravno nasprotno se je odvijalo na hrvaškem, kjer je zaradi večje etnične raznolikosti, nejasnosti glede meja med posameznimi republikami, želje nekaterih družbenih skupin (npr. cerkve, političnih frakcij) po oblasti, bil proces osamosvajanja in demokratizacije zaviran in upočasnen, poleg vsega pa je povzročil tudi prelivanje krvi. Namreč, civilna družba se je morala boriti za svoj obstoj ne le proti politični oblasti ampak tudi proti nekaterim družbenim skupinam, ki so želele v ozadje potisniti civilno družbo, s katero niso imele tesnejših skupnih ciljev, ali pa so bili ti kontradiktorni. Tako sem mnenja, da predpostavka nekaterih avtorjev, da je bila slovenska civilna družba glede na hrvaško živahnejša, številčnejša, dejavnejša ne drži popolnoma. Sama namreč zaključujem, da je civilna družba na hrvaškem verjetno morala delovati bolj prikrito in je težje dosegala svoje cilje v tamkajšnjih, predvsem teritorialno in etnično, drugačnih razmerah. Zato je bila "očem manj vidna", zaradi česar danes v literaturi prevladuje mnenje, da je bila znotraj Jugoslavije na slovenskem civilna družba bolj razvita kot v drugih republikah. Nadalje ugotavljam, da je za hrvaško značilna civilna družba, ki jo lahko imenujemo civilizirana in je delovala v smeri upiranja in želje po spremembi v državni strukturi proti aktualnemu političnemu vrhu in proti t.i. necivilizirani civilni družbi, pogosto nacionalistično naravnani. Necivilizirana civilna družba je na hrvaškem nacionalizem izkoristila za vojno, v kateri je želela sama odigrati vlogo edino "pravičnega" borca za pravice svojega naroda in ozemlja. Za poglobljeno razumevanje

bi bilo zanimivo nadaljnje raziskovanje boja, ki so ga bila družbena gibanja med seboj na ozemlju hrvaške republike v 80. letih.

Kot zadnje sem si zastavila vprašanje o vlogi nacionalizma na slovenskem in hrvaškem. Keane je dejal, da sta nacionalna identiteta in nacionalizem dva različna pojma, pri čemer je nacionalizem uspešen predvsem znotraj pluralizma. Skupine moči izkoristijo nacionalno identiteto za politično manipuliranje, izkoriščajo odprtost civilne družbe in zametke demokratičnih mehanizmov. Cilj teh skupin moči, ki delujejo od spodaj navzgor, je torej spodkopati državno oblast in civilno družbo, ker v njih vidijo nevarnost. Ena bistvenih značilnosti nacionalizma je tudi, da tujce vidi kot sovražnike, ki ogrožajo življenjski slog nekega naroda in živijo na njegov račun. Na tej točki Keane izpostavi primer sovražnosti, ki se je pojavil med hrvaškimi nacionalisti in Srbi. Na drugi strani pa je demokracija, oblika vladavine, ki vzbuja negotovost, včasih tudi strah in paniko, zaradi česar javnost slepo verjame tistim skupinam moči (nacionalističnim), ki želijo vzpostaviti bolj toge oblike življenja, pri čemer narod skrčijo na "Narod". Narod je razumljen, kot biološko dejstvo in prvotna oblika življenja. Nacionalizem se torej razvije, kadar je pri ljudeh prisotna močna nacionalna zavest. Tako so se nanj obračali nasprotniki komunizma, kot je bil na hrvaškem Franjo Tuđman, ki mu je uspelo ogreti srca, spremeniti poglede in pridobiti glasove hrvaškega naroda, saj jim je s tem ponudil občutek varnosti, torej ravno obratno kot demokracija v svojem začetnem stanju. Takšno vlogo je imela na hrvaškem tudi cerkev. V teoriji avtorji o nacionalizmu na slovenskem ne govorijo, temveč vidijo bolj nacionalno identiteto, ki naj bi bila prisotna pri slovenskem narodu. Vendar pa sem mnenja, da bi bilo dobro pogledati še s kakšnega drugega zornega kota. Na tej točki bom ponovno izpostavila klasifikacijo, ki jo je podal Keane. Pravi, da je nacionalizem lahko bojevit ali pa hinavski. Hinavski nacionalizem se rodi iz tem, kot so želja po potrošnji in kopičenju blaginje. In ravno to, sem mnenja, da se je dogajalo na slovenskem v tem obdobju. Želja po osamosvojitvi, zaradi občutka izkoriščanja, ker se je velik (največji) delež slovenskega bruto kosmatega proizvoda odvajal drugim manj razvitim regijam znotraj bivše Jugoslavije (SFRJ). Tako zaključujem po teoriji Keaneja, da se je nacionalizem pojavil znotraj obeh preučevanih držav, razlika pa je, da je bil na hrvaškem "bojevit", na slovenskem pa "hinavski".

V diplomski nalogi zastavljene hipoteze, da se je civilna družba na slovenskem razvijala hitreje kot na hrvaškem ne morem potrditi, ker iz proučene teorije izhaja, da so 80. leta v obeh republikah zaznamovana z različnimi gibanji in oblikami civilne družbe. Zato na tem mestu

ponavljam Mastnakovo tezo iz knjige *Vzhodno od raja*, da trditev, da se je civilna družba razvila le v Sloveniji, ne pomeni, da je v drugih republikah ni bilo.

5 LITERATURA

1. Bibič, Adolf. 1997. *Civilna družba in politični pluralizem*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
2. Dergić, Vanja. 2011. Razvoj civilnog društava u osamdesetim godinama u Zagrebu. *Amalgam* (5). Dostopno prek: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=113627 (12. oktober 2015).
3. Fink - Hafner, Danica in Berni Strmčnik. 1992. *Nastajanje slovenske državnosti – politološki dnevi Ankaran*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
4. Fink - Hafner, Danica, ur. 2015. *The Development of Civil Society in the Countries on the Territory of the Former Yugoslavia since the 1980s*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
5. Fink – Hafner, Danica in Haček, Miro, ur. 2000. *Demokratski prehodi I*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
6. Grugel, Jean. 2002. *Democratization: a critical introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
7. Jalušič, Vlasta. 2006. *Ideologija i realnost civilnih društava – III. dio: Prešućene osamdesete godine. Europa ispiši*. Dostopno prek: <http://h-alter.org/vijesti/ideologija-i-realnost-civilnih-drustava-iii-dio-presucene-osamdesete-godine> (28. november 2015).
8. --- 2015. *Ideologija in realnost civilnih družb: Slovenija in naslednice bivše Jugoslavije ter primer feminističnih skupin*. Dostopno prek: http://www2.mirovni-institut.si/slo_html/clanki/ideol_real_civ.htm (11. november 2015).
9. Klemenčič, Iztok. 2003. Več kot le revija: Lani je minilo dvajset let od nastanka Nove revije, ki je iz družbeno kritičnega "časopisa" prerasla v eno vodilnih slovenskih založniških podjetij. *Mladina* (4). Dostopno prek: <http://www.mladina.si/97608/vec-kot-le-revija/> (27. januar 2016).
10. Keane, John. 1990. *Despotizem in demokracija. Civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma*. Ljubljana: Ptujška tiskarna.
11. --- 2000. *Civilna družba. Stare podobe, nova videnja*. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.

12. Kustec Lipicer, Simona. 2006. *Poseganje države v civilno družbo – javnopolitična perspektiva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
13. Matič, Helena. 2002. Mit o Franju Tuđmanu. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
14. Mastnak, Tomaž, ur. 1985. *Zbornik Socialistična civilna družba*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
15. Mastnak, Tomaž. 1992. *Vzhodno od raja: Civilna družba pod komunizmom in po njem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
16. Mozetič, Brane. 2002. *Kar se ni uspelo izraziti, je potem planilo na dan*. Dostopno prek: <http://ms.sta.si/2012/03/brane-mozetic-ob-40-letnici-skuca-kar-se-ni-uspelo-izraziti-je-potem-planilo-na-dan/> (14. marec 2016).
17. Omerza, Igor. 2015. O reviji, ki je razprla nove razsežnosti slovenski kulturni politiki. *Novi Glas*, 7. avgust. Dostopno prek: <http://www.noviglas.eu/o-reviji-ki-je-razprla-nove-razseznosti-slovenski-kulturni-politiki> (17. november 2015).
18. Prunk, Janko. 2002. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
19. Sims3d. 2015. *Punk v Sloveniji*. Dostopno prek: <http://sims3d.tripod.com/slohistory.htm> (11. oktober 2015).
20. Portal slovenskih pisateljev. 2015a. *Zgodovina*. Dostopno prek: http://www.drustvopisateljev.si/si/drustvo_slovenskih_pisateljev/zgodovina/1691/detail.html (17. november 2015).
21. --- 2015b. *Predstavitev*. Dostopno prek: http://www.drustvopisateljev.si/si/drustvo_slovenskih_pisateljev/predstavitev/1835/detail.html (17. november 2015).
22. Sudipta, Kaviraj in Khilnani Sunil. 2001. *Civil Society: History and Possibilities*. United Kingdom: Cambridge University Press. Dostopno prek: Google Books.
23. Smrke, Jurij, Robert Bobnič, Anej Korsika in Zala Sajko. 2015. *Proslava ob 60-letnici izida prve številke Tribune*. Dostopno prek: <http://www.veza.sigledal.org/uprizoritev/proslava-ob-60-letnici-izida-prve-stevilke-tribune> (14. november 2015).
24. Škaper, Alin. 2015. *Slovenci v 80. letih*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
25. Vodovnik, Žiga. 2014. Demokratizacija in nova družbena gibanja. *Teorija in praksa* 51 (2–3). Dostopno prek: http://www.researchgate.net/publication/281812365_DEMOKRATIZACIJA_IN_NOVA_DRUBENA_GIBANJA** (11. november 2015).

26. Vujanič, Lela. 2005. *Čovječe, ne ljuti se na Markovu trgu*. Dostopno prek: <http://www.h-alter.org/vijesti/covjece-ne-ljuti-se-na-markovu-trgu> (10. november 2015).